

Հայ եւ ռուս գիտնականների կարծիքները Հայաստանի եւ Սիրիայի վաղ ֆրիստոնէական (Դ-է. դդ.) նարտարապետութեան առնչութիւնների հարցի շուրջ

ՇԱՀԷՆ ՏԵՐ-ԳԵՈՐԳԵԱՆ

Հայաստանի եւ օտար երկրների պատմական յուշարձանների ճարտարապետութեան փոխազդեցութիւնների հարցը բոլորովին էլ նոր չէ: Այն ծագել է դեռեւս ԺԹ. դարի սկզբից, երբ Եւրոպայի ճարտարապետութեան պատմաբաններն ու հնագէտները սկսեցին իրենց ուշադրութիւնը սեւեռել դէպի արեւելք ու հարաւ: Այդ ուշադրութիւնից զերծ չմնաց նաեւ Հայաստանը:

Գիտնականների առաջին իսկ ճանապարհորդութիւնները դէպի Հայաստան առաջ բերեցին մի քանի տեսութիւններ՝ հայկական պատմական ճարտարապետութեան ծագման (առաջացման), զարգացման եւ կրած ազդեցութիւնների վերաբերեալ:

Տեսութիւններից մէկն այն է, որ քրիստոնէական կրօնի մուտքը Հայաստան՝ Սիրիայի ճանապարհով, իր հետ բերել է նաեւ դեռ նոր կարգաւորուող պաշտամունքային ծիսակատարութիւնների օրէնքները՝ դրանով իսկ թելադրելով կառուցուելիք պաշտամունքային առաջին սրահների կամ եկեղեցիների յատակազծային ձեւերն ու մանրամասնութիւնները, ինչպէս նաեւ նրանց ճակատների, պատուհանների ու մուտքերի որոշ տեղորոշութիւն մանրամասներ:

Անշուշտ, Հայաստանի հարեւան երկրներից մէկում պատմական աշխարհի կարեւոր մի իրադարձութեան ծագումից եւ, հետեւաբար, նման զարգացումից յետոյ երբեք էլ անբնական չէ, որ շատ դիտնականներ, թէկուզ բոլորովին չնչին մի նմանութիւնից ելնելով, երկու երկրների վաղ քրիստոնէական ճարտարապետական կառոյցներում առնչութիւն նկատէին, ապա եւ առաջ քաշէին այն տեսութիւնը՝ որ այդ ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ Դ-ի. դարերի ընթացքում, Հայաստանի վաղ քրիստոնէական շրջանի ճարտարապետութիւնն առնչութիւն է ունեցել սիրիականի հետ, կամ աւելին՝ առաջինը ազդուել է երկրորդից:

Հայ եւ օտար դիտնականները փոխազդեցութիւնների հարցում ունեցել են տարբեր կարծիքներ: Դրանք երբեմն իրար հաստատում են եւ շատ դէպքերում էլ հակասում: Որոշ դիտնականներ իրենց դործունէութեան սկզբնական շրջանում փոխազդեցութիւնների մասին յայտնած իրենց իսկ կարծիքները հետադաշում վերանայել են եւ վերափոխել: Եղել են այնպիսիք, որոնք իրենց տեսակէտներն ու եզրակացութիւնները ամրապնդել են մեծ հեղինակութիւն վայելող դիտնականների վերլուծական դատողութիւններով եւ շնչով: Կարելի է անդամ ասել, որ ազդուել են նրանց զաղափարներից:

Պարզ է, որ կարծիքների այդպիսի հակասութիւնները առաջ են գալիս այն իրողութիւնից, որ երկու երկրների տուեալ դարաշրջանի ճարտարապետութեան միջեւ համեմատութիւն կատարելիս հեղինակները աւելի քաջածանօթ են եղել երկրներից մէկի ճարտարապետութեանը, քան միւսի:

Հայ-սիրիական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութեան առնչութիւնների տեսութեան հարցը առաջին անգամ հանգամանօրէն արծարծուել է Յ. Ստրժիկովսկու եւ Ն. Մառի կողմից: Նրանց ժամանակակից Թ. Թորամանեանը նոյնպէս անդրադարձել է այդ հարցին: Հետագայում մի շարք օտար եւ հայ դիտնականներ իրենց հերթին խօսել են այդ մասին՝ կրկնելով, դրժելով կամ որոշ փոփոխութիւնների ենթարկելով մինչ այդ գոյութիւն ունեցող կարծիքները: Նշուած դիտնականներից բացի, այս հարցին որոշ չափով անդրադարձել են նաեւ Ն. Տոկարսկին, Ա. Եակոբսոնը, Ա. Սահնեանը, Ստ. Մնացականեանը, Հ. Գրարարը, Ռ. Քրաուսհայմերը, Ա. Սաչատրեանը եւ ուրիշներ:

Այս յօդուածում մենք, ըստ պատմական յաջորդականութեան, կը ծանօթանանք հայ եւ ուրեւ դիտնականների՝ Հայաստանի եւ Սիրիայի վաղ քրիստոնէական շրջանի ճարտարապետութեան առնչութիւնների հարցի շուրջ արտայայտուած կարծիքներին, համառոտա-

կի կը քննարկենք նրանց միջեւ գոյութիւն ունեցած ընդհանրութիւններն ու հակասութիւնները:

Ն. Մառը վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութեան նմուշներէց յատուկ ուշադրութիւն է դարձնում երբերութիւն եւ Տեկոորի բազիլիկներին: Նա պեղում եւ հանգամանորէն ուսումնասիրում է զըրանք, համեմատում է հարեան երկրների նոյն ժամանակաշրջանում կառուցուած համապատասխան տաճարների հետ: Իր կատարած պեղումների եւ ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ լուսարանում է մեր ճարտարապետութեան պատմութեան մի շարք մութ հարցեր, մխտում է, կամ՝ հաստատում որոշ գիտնականների կարծիքները(1):

Ն. Մառի վերջերս հրատարակուած «Երբերութիւն Բազիլիկան»(2) աշխատութիւնը հնարաւորութիւն տուեց աւելի խորը կերպով ծանօթանալու Դ-է. դդ. հայ-սիրիական ճարտարապետութեան առնչութիւններին վերաբերող նրա կարծիքներին: Ի դէպ, այս աշխատութեան մէջ նա զուգահեռներ է անցկացնում նաեւ երբերութիւն եւ Տեկոորի միջեւ: Մառը գտնում է, որ Տեկոորի տաճարը հնազոյններից է Հայաստանում: Չնայած հետազոյում կրած մի շարք փոփոխութիւնների, նա պահպանել է երբերութիւն բազիլիկի մի շարք յատկանիշները, իսկ հետագայ յաւելումների բացառման եւ նախկին էլեմենտների վերականգնման դէպքում (յատկապէս կողքի սիւնաւորահները եւ արտիղը) Տեկոորը կը կրկնի երբերութիւն յատկապէս(3):

Հեղինակների կարծիքին, թէ Հայաստանը քիչ է օգտուել բազիլիկներից, այն էլ այն դէպքում, եթէ այդ ձեւը ընդհանրապէս գոյութիւն ունեցել է այնտեղ, Մառը պատասխանում է, որ բազիլիկը կար Հայաստանում, որտեղ նա մի շրջան անգամ իշխել է(4):

Սրանով փորձում է ուղղել որոշ գիտնականների այն սխալ կարծիքները, ըստ որոնց, հայ ճարտարապետները ոչ մի ներդրում

1. Տես՝ Ստ. Մնացականեան, Նիկողայոս Մառը եւ Հայկական ճարտարապետութիւնը, Երեւան, 1969, էջ 5: Իր այս աշխատանքում Ստ. Մնացականեանը հանգամանօրէն անդրադարձել է նաեւ Մառի այն կարծիքներին, որ նա յայտնել է հայ-սիրիական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութիւնների առնչութիւնների մասին:

2. Ն. Մառ, Երբերութիւն Բազիլիկան, Երեւան, 1968 (ռուսերէն):

3. Նոյնը, էջ 26:

4. Նոյնը, էջ 29:

չեն ունեցել բաղիլիկ տիպի կառուցուածքների մշակման ասպարէզում, այլ պարզապէս ժառանգել են հելլենիստական աւանդոյթները:

Երերուքի բաղիլիկը առանձնացնելով միւս բաղիլիկ տիպերից, որոնք գոյութիւն են ունեցել Բիւզանդիայի սահմանակից շրջաններում, որտեղ բնակչութիւնը հետեւում էր քաղկեդոնականութեանը(5) (հետապայում կցուեցին վրացական եկեղեցուն) Մաուր նրա առաջացման տիպները արդէն փնտռում է ոչ թէ արեւմուտքում (Բիւզանդիայում) այլ հարաւում եւ հարաւ-արեւմուտքում, մի խօսքով՝ Սիրիայում: Երերուքի (որը վերադրում է Ե-Ձ. դդ.) նախատիպերի որոնման այդ ուղին Մաուր պատճառաբանում է նրանով, որ նոյն այդ վաղ ժամանակաշրջանում (Ե-Ձ. դդ.) արեւելեան հայկական եկեղեցին սիրիականի հետ գտնւում էր բացառիկ սերտ յարաբերութեան մէջ եւ միայն Ձ. դարի երկրորդ կէսից է, որ Արեւելեան Հայաստան են սկսում թափանցել յունա-բիւզանդական ազդեցութեան ալիքները(6):

Իսկ ինչպէ՞ս է տեղի ունեցել հոգեւորական եւ զեղարուեստա-ճարտարապետական մտքերի եւ սկզբունքների տեղափոխումը Սիրիայից դէպի Արեւելեան Հայաստան, ինչպիսի՞ տրամաբանութեամբ է մօտենում Մաուր այդ հարցին:

Սկզբնական շրջանում, ասում է նա, Արեւելեան Հայաստանի քրիստոնէութիւնը օրկանապէս կապուած էր Սիրիայի հետ, որտեղից պէտք է ենթադրել, որ քրիստոնէական ճարտարապետութեան նորմաները գալիս էին եկեղեցական հոգեւոր բովանդակութեամբ: Մեզ համար աւելի հետաքրքիր կը լինէր անշուշտ, չարունակում է նա, եթէ Հայաստանի մօտ գտնուած սիրիական շրջանների յուշարձանները (Նիղիբին, Եղեսիա, որտեղից քրիստոնէութիւնը մտել է Հայաստան) պահպանուած լինէին: Նա ասում է, եթէ Երերուքի բաղիլիկը համարէինք ծագումնաբանական ծառի գաղաթը, գնալով դէպի հարաւ՝ Նիղիբինն ու Եղեսիան իրենցից կը ներկայացնէին այդ ծառի բունը(7):

Եւ այսպէս, չկարողանալով որոշել բունը, նա խորանում է դարձեալ դէպի հարաւ, հարաւ-արեւմուտք՝ գտնելու Հայաստանի քրիստոնէական ճարտարապետութեան արմատները: Այդ շրջանը նա գտնում է կեդրոնական Սիրիայի հիւսիսային զօտում՝ Անտիո-

5. Նոյնը:

6. Նոյնը, էջ 29:

7. Նոյնը, էջ 29-30:

քի, Հալէպի եւ Արիւմեայի միջակայքում: Այստեղ են կեդրոնացած, ասում է Մառը, մեզ հետաքրքրող յուշարձանների աւերակները, այդ թւում հոյակապ տաճարներ՝ սիւներով եւ ճակատները չրջափակող աշտարակաձեւ կառուցուածքներով(8): Սակայն չարունակութեան վրայ Մառը գիշում է իր դիրքերը: Նա ասում է. «Նոյնատիպ յատակադիժ չենք գտնում նաեւ նշուած չրջանի ճարտարապետական յուշարձաններում: Բայց սա չի էլ պահանջում՝ նկատի ունենալով ժամանակաշրջանների տարբերութիւնները եւ տարբեր նիւթական միջավայրը: Այս չրջանի յուշարձանները Երեւոյի հետ կարող են համեմատուել սիւնասրահների հարցում: Օրինակ՝ Հասսի տաճարը: Ինչ վերաբերում է յատակադիժերի նմանութեանը, Երեւոյի մամենամօտ կանգնած է Թուրմանիյի բաղիլիկը՝ ճակատում իր աշտարակաձեւ կառուցուածքներով: Բայց այստեղ էլ բացակայում են սիւնասրահները»(9):

Համամիտ լինելով Սարգիսիովսկու կարծիքին՝ Մառը գտնում է, որ անկիւնային աշտարակաձեւ կառուցուածքները, որոնք չրջափակում են ճակատը, արեւելեան ճարտարապետութեան բնորոշ գծերից են: Այստեղից էլ բխում է Ե. դարի հայկական ճարտարապետութիւնը, որն ստեղծել է Երեւոյի բաղիլիկը: Նա ասում է, որ ըստ Սարգիսիովսկու (որը հիմք է բնդունում Vogüeh Սիրիայում նկարած ճակատները) հաւանական է համարում անկիւնային աշտարակների նաեւ Սիրիայից ծագած լինելը՝ նոյնպէս քրիստոնէայ արեւելից (Փոքր Ասիա), եւ նոյնիսկ կարող են ունենալ տեղական՝ խեթական ակունքներ: Միեւնոյն ժամանակ Սարգիսիովսկին նշել է, որ կողքի աշտարակաձեւ կցաշինուածքները քրիստոնէական ժամանակաշրջանում աւելի շուտ ունեն աւանդական, գեղադիտական, քան՝ զործնական արժէք(10):

Մառը մանրակրկիտ համեմատութիւն է անցկացնում Սիրիական Իսաւրոսի (Պոճա-Քալեսի) տաճարի եւ Երեւոյի միջեւ: Նա մի շարք ճարտարապետական ձեւերի եւ մանրամասների միջեւ բնդահանուր գծեր է գտնում: Օրինակ՝ նման է գտնում նրանց աշտարակաձեւ կցաշինուածքները, կողքի սիւնասրահները եւ պայտածեւ կամարները: Նմանութիւններ է գտնում նաեւ ճակատների միջեւ, հիմնականում՝ արեւմտեան: Այստեղ տարբերութիւնն այն է, ասում է նա, որ Պոճա-Քալեսիի արեւմտեան ճակատի մակերեսը բաժանւած է երկու մասի (եարուսի), իսկ Երեւոյիներ՝ երեքի: Երեւոյ-

8. Նոյնը, էջ 30:

9. Նոյնը:

10. Նոյնը, էջ 31:

քում մուտքի երկու կողմերում կան որմնամոյթեր՝ երկրորդ յարկը (բալկոնը) պահելու համար, իսկ Խոնա-Քալեսիում զբանք գոյութիւն չունեն։ Ընդհանուր ճակատը Խոնա-Քալեսիում աւելի ցած-րադիր է, քան Երեբունքում։ Չնայած մի քանի տեղորոշութիւնք մանրամասնութիւնների, չարունակում է Մաուր, ճակատի մշակումը երկու տաճարներում էլ ունեն միեւնոյն տեսքը։

Խոնա-Քալեսիի ճակատում կան երեք մուտքեր, երկու կողմի մուտքերը փոքր են։ Մուտքերի միջև, պատի վրայ, կան կիսակլոր կեղծ որմնախորշեր։ Սիրիական միջնապատերում այսպիսի խորշերը սովորական են։ Երեբունքում կողքի մուտքերի փոխարէն դուրս ցցուած կամարների առկա խուլ պատեր են (որ հետագայ երեւոյթ է)։ Կեղծ խորշեր էին պահուել նաեւ Երեբունքի ճակատում, որոնք, ինչպէս նաեւ ճակատները, իրենց բարձրութեամբ տարբերւում են Խոնա-Քալեսիի կեղծ խորշերից։

Ըստ Մաուրի, ճակատի մշակման հարցում շատ նման է եւ մի շարք մանրամասներում նոյն սխեման ունի սիրիական Զ. դարի Բաբիրհայի եկեղեցին։ Իսկ Ումմեյ Ճիմալի հիւսիսային եկեղեցին (Սիրիա) իր յատկազօով (որ ներկայացնում է բազիլիկ՝ ներսից վեց սիւներով) նա նմանեցնում է Երեբունքի յատկազօին(11)։

Տեղորոշութիւնք մանրամասների միջև զուգահեռներ անցկացրնելիս Մաուր նշում է, որ Երեբունքում նա չի տեսել խոյակների վրայ քանդակուած խաղողի որթեր՝ իրենց պտուղներով, ինչպէս Տեկորի տաճարում։ Բայց նա գտնում է, որ նրանք պէտք է գոյութիւն ունենային Երեբունքում, յատկապէս որ նրանից հիւսիս-արեւելք գտնուող դամբարանի կոթողի մի կողմում տեսել է խաղողի որթերի շարան։ Միաժամանակ նա նշում է, որ Երեբունքում պահպանուած խոյակների քանակը շատ քիչ է։

Սիրիայում, չարունակում է նա, խաղողի որթեր հանդիպում են Ե. դարի նորաճաշակ, զարդարուած դռների վրայ։ Օրինակ՝ Բաբիրհայի հիւսիսային եկեղեցում եւ սովորաբար հիւսիսային Սիրիայում, վաղ ժամանակաշրջանում այդ որթերից կարելի է տեսնել պարզ ձևերով դռների շրջանակներում եւ եկեղեցիների կամարներում։ Խօսում է նաեւ Սիրիայից դուրս, Արեւելքում կիրառուած խաղողի որթերի մասին, որոնք զարդարել են Քթեսիֆոնի մեծ սրահի՝ Թաղի արտաքին մասը(12)։

Տեղորոշութիւնք հիմնական մանրամասնր, որին ուշադրութիւն է դարձրել Մաուր, պատուհանները շրջակայող պսակներ են։ Տեկո-

11. Նոյնը, էջ 33:

12. Նոյնը, էջ 34:

րում եկեղեցու կողքերը զարդարուած են երեք-քառորդանի որմնամոյթերով, որոնք պահում են տեղորայթի արխիտրաւը (քովթար), որ շրջանցում է պատուհանների վերեւի մասերը՝ մինչեւ նրանց բարձրութեան մէկ երրորդ մասը, միեւնոյն ժամանակ նրանք միացնում իրար, ինչպէս սիրիական եկեղեցիներում, օրինակ՝ Քոջանայում, Տեր-Սիթայի մկրտարանում, Քեֆեր Քիլէի եկեղեցիներում, Ս. Սիմոնում, Կալբ-Լոզում: Բայց Քեֆեր Քիլէում, Կալբ-Լոզում եւ Տեր-Սիթայում շրջակայները ընդգրկում են պատուհանները ամբողջութեամբ՝ մինչեւ նրանց ներքեւի մասը, ինչպէս Երեւոյքում(13):

Աւարտելով իր ուսումնասիրութիւնը՝ Մառը գտնում է, որ տոնչութիւնների հարցում աւելի ճշգրիտ եզրակացութիւնների յանգելու համար պէտք է աւելի հանգամանօրէն ուսումնասիրել վաղ շրջանի հայկական յուշարձանները:

Ականաւոր գիտնական Թորոս Թորամանեանը իր աշխատութիւններում յաճախ է անդրադարձել հայ եւ օտար երկրների ճարտարապետութիւնների փոխազդեցութեան հարցին: Այս հարցի շուրջ նրա կարծիքները բազմազան են: Հայկական ճարտարապետութեան՝ օտար երկրների արուեստներից ազդուած լինելու մասին խօսելիս, Թորամանեանը նշում է, որ նրա մէջ կարելի է տեսնել ասորա-քաղզէական արուեստների զօրեղ զծեր եւ ոչ նուազ զգալի են նաեւ սասանեան եւ սիրիական արուեստների հետքերը(14): Ինչ վերաբերում է յունա-հռոմէական ազդեցութեանը, ապա ըստ Թորամանեանի, այն կատարուել է հիմնական երկու ուղիներով՝ «Երբեմն ուղիղ զծով, իսկ յաճախ Սիրիայի ճանապարհով... իր հետ բերելով նաեւ սիրիական ոճի բաւականին հետաքրքրական եւ ակնահասնոյ մոտիֆներ»(15): Նա բիւզանդական արուեստը համարելով Արեւելքի եւ Արեւմուտքի ճարտարապետական ոճերի խառնուրդ, ասում է. «Գալիս է մի դարաշրջան, որ հայ ճարտարապետութիւնն էլ ունենում է իր ազդեցութիւնը բիւզանդական արուեստի վրայ»(16):

13. Նոյնը:

14. Թ. Թորամանեան, Պատմական Հայ ճարտարապետութիւն, Ա., Տեկո-րի Տաճարը, Թիֆլիս, 1911, էջ 53:

15. Թ. Թորամանեան, Նիւթեր Հայկական ճարտարապետութեան Պատմութեան, Ա. հտր., Երեւան, 1942, էջ 84: Բ. հտր., Երեւան, 1948, էջ 38-40:

16. Նոյնը, Ա. հտր., էջ 84:

Թորամանեանը, խօսելով հայկական ճարտարապետութեան՝ ասորա-քաղդէականից, պարսկականից, սիրիականից եւ յունա-հռոմէականից կրած ազդեցութեան մասին, միաժամանակ յիշեցնում է, որ այդ ներգործութիւնները երկարատեւ չեն եղել, այլ շուտով ձուլուել են հայ արուեստի ինքնուրոյն ոճի մէջ եւ լիովին կերպարանափոխուել(17) :

Իր՝ «Տեկորի տաճարը» աշխատութեան մէջ, Թորամանեանը, Տեկորի սկզբնական ձեւի եւ ընդհանրապէս Հայաստանի վաղ քրիստոնէական շրջանի եկեղեցիները ակունքները որոնելիս, ենում է երկու հանգամանքից. կրօնական տեսակէտից՝ նրանց ձեւը կապում է սիրիական ճարտարապետութեան նմանօրինակ յուշարձանների հետ. նկատի ունի այն, որ Սիրիան եւ Փոքր Ասիան, լինելով քրիստոնէութեան նախնական «վառարանը», միաժամանակ եղել են հայ քրիստոնէութեան աղբիւրը(18) : Իսկ ղեղարուեստական ոճի տեսակէտից այն կապում է Արեւմուտքի հետ : Նա ասում է. «Քննելով կարգ մը հարկեցուցիչ հանգամանքներ՝ զիս դարձեալ կ'առաջնորդեն դէպի Արեւմուտք՝ առջիս եղած առեղծուածներուն հաւանական լուծման համար»(19) : Հեղինակը «առեղծուածներուն հաւանական լուծման համար» դիմում է Արեւմուտք, քանի որ իր առաջին տեսակէտը համարում է անհաւանական՝ նկատի ունենալով, որ Սիրիայում եւ Միջագետքում մինչեւ Դ. դարը կառուցուած մեծ եկեղեցիների օրինակներ, որոնք կարող էին համեմատուել հայկական հնագոյն եկեղեցիների հետ, չի գտել : Միւս կողմից նա գտնում է, որ Ասորիքում եւ Միջագետքում այդպիսի մեծ եկեղեցիներ չէին կարող լինել, քանի որ հռոմէական կայսրութեան հալածանքի պայմաններում այնտեղ մեծամեծ եկեղեցիների կառուցումը չէր թոյլատրւում(20) :

Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունման առաջին օրերին հաւատացեալների պաշտամունքային կարիքների շուտափոյթ բաւարարման նպատակով մի շարք հեթանոսական մեհակներ փոխարկւեցին քրիստոնէական տաճարների : Հիմք ընդունելով պատմական այս իրողութիւնը՝ Թորամանեանը հետեւցնում է, որ հայկա-

17. Թ. Թորամանեան, Տեկորի Տաճարը, էջ 54: Նիւթեր Հայկական ճարտարապետութեան Պատմութեան, Բ. հտր., էջ 47:

18. Թ. Թորամանեան, Տեկորի Տաճարը, էջ 54:

19. Նոյնը:

20. Նոյնը, էջ 73:

կան առաջին եկեղեցիների վրայ պէտք է փնտռել հայ-հեթանոսական մեհեանների դրոշմը(21) :

Իսկ ինչ ձեւ ունէին հայոց մեհեանները: Հիմնուելով պատմական աղբիւրների վրայ (Ազաթանդեղոս), Թորամանեանը թէեւ հայերի հեթանոսական կրօնը ազդուած է համարում արեւելեան զիցապաշտութիւնից, սակայն միաժամանակ դռնում է, որ Արշակունի թաղաւորների օրօք նրա վրայ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել յունա-հռոմէական զիցապաշտութիւնը: Նա յատկապէս նշում է հայոց վերջին հեթանոս թաղաւոր Տրդատի ծայրայեղ բծախնդրութիւնը յունական ծէսերի նկատմամբ(22): Դրանից իսկ ելնելով՝ նա գրում է. «Յունա-հռոմէական կրօնին այս աստիճան ենթարկուող մի ժողովրդի մեհեաններն ալ անկասկած պէտք էր, որ յունական մեհեաններու նմանութիւնը ունենային»(23) :

Այսպիսով՝ Թորամանեանը անուղղակիօրէն թելադրում է այն միտքը, որ հայկական վաղ քրիստոնէական եկեղեցիների ձեւն էլ ազդուել է յունա-հռոմէական մեհեանների ձեւից: Որպէս օրինակ նա նշում է Տեկրի, Մրենի, Երերուքի, Քասաղի տաճարների ըսկըրնական ձեւերը(24), առանց հետագայ յաւելուածքների (օժանդակ սենեակներ եւայլն): Նա գտնում է, որ տաճարների շուրջը եղած սիւնաղարզ ծածկոյթները «յունա-հռոմէական մեհեանական ոճի սեփականութիւն են»(25), որոնք նախաքրիստոնէական մեհեանների վրայ կամ Սիրիայի ճանապարհով եւ կամ ուղղակի ազդեցութիւն է համարում նաեւ պսակներում պտղաճեցուած պճղակները(26), չէնքերի ճակատի «տիւմպան»ներով ճակտոնները եւայլն(27): Այս միտքը հաստատում են հետեւեալ տողերը. «Ընդհակառակը, յունական մեհեանները ոչ միայն իրենց յատկապէս ձեւով, այլեւ ծիսական պաշտաման քանի մը աւանդութիւններով ալ ուղղակի հայոց քրիստոնէական տաճարներու վրայ ազդած լինելը, ըստ իս, անվիճելի կը թուի, հետեւաբար, եթէ հայոց քրիստոնէական տաճարները յունա-հռոմէական մեհեաններու դրոշմը կը կրեն որոշ հա-

21. Նոյնը, էջ 74:

22. Նոյնը, էջ 75:

23. Նոյնը:

24. Նոյնը, էջ 76:

25. Նոյնը, էջ 56:

26. Թ. Թորամանեան, Նիւթեր Հայկական Ճարտարապետութեան Պատմու-

թեան, Ա. հտր., էջ 85:

27. Նոյնը:

փոլ, անպայման անոնց հայ հեթանոսական տաճարներու վրայ ներգործած ուժեղ ազդեցութեան փոխանցումը պիտի լինի քրիստոնէութեան վրայ այդ համամանութիւնը» (28) :

Հայ-սիրիական կապերը հետաքրքրել են նաեւ սովետական գիտնականներին :

Թ. Թորամանեանից եւ Մառից յետոյ հայ-սիրիական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետական տունչութիւնների մասին սովետական շրջանում առաջին անգամ արտայայտուել է Ն. Տոկարսկին : Նա գտնում է, որ հայկական վաղ քրիստոնէական շրջանի ճարտարապետութիւնն իր սկզբնական կազմաւորման շրջանում ենթարկուել է սիրիական ճարտարապետութեան որոշ ազդեցութեանը :

Այդ ազդեցութիւնը նա համարում է շատ բնական՝ հիմք ընդունելով, որ քրիստոնէութիւնը Հայաստան է մուտք գործել Սիրիայից : Ն. Տոկարսկին ասում է, որ երբ քրիստոնէութիւնը Հայաստան մուտք գործեց հիմնականում հարաւից՝ Սիրիայից, Աստւածաշնչի առաջին թարգմանութիւնները կատարուեցին սիրիական սկզբնաղբիւրից, որն իր անդրադարձումը գտաւ պաշտամունքային յուշարձաններում : Ինչպէս դա կարելի է տեսնել Անիի պալատական եկեղեցու հարաւային պատի խորշում՝ քարէ հարթաքանդակի վրայ, որտեղ, սիրիական բիրլիական տեքստին լրիւ համապատասխան, նկարագրուած է Աբրահամի կատարած զոհաբերութեան տեսարանը (29) : Ապա շարունակելով իր տեսութիւնը՝ նա գրում է «Քրիստոնէութեան սիրիական աղբիւրները Հայաստանում իրենց հետքը դրեցին եկեղեցական կառուցուածքների վրայ : Ճարտարապետները սկզբում կառուցեցին բազիլիկներ, որոնք իրենց բոլոր առանձնաշատկութիւններով իւրայատուկ են ոչ-գմբէթաւոր սիրիական եկեղեցիներին» (30) : Տոկարսկին աւելի համարձակ ենթադրութիւն է անում, երբ գտնում է, որ սկզբում տեղացի ճարտարապետների հետ միասին աշխատել են նաեւ սիրիացի վարպետներ, եւ որ մինչեւ օրերս պահպանուած Դ-Ե. դարերի Աղցի գետնափոր դամբարանը մեծ նմանութիւն ունի համապատասխան սիրիական կառուցուածքների հետ :

28. Նոյնը, էջ 110 :

29. Ն. Մ. Տոկարսկի, Հին Հայաստանի ճարտարապետութիւնը, Երևան, 1946, էջ 48 (ռուսերէմ) :

30. Նոյնը, էջ 49 :

Նա գեղարուստական մեծ նշանակութիւն է տալիս Երեւոյի բազիլիկին, ինչպէս նաեւ բարձր է գնահատում նրա գերը քրիստոնէական ճարտարապետութեան կազմաւորման սկզբնական շրջանում: Նա խօսում է արեւմտեան ճակատի երկյարկանի աշտարակների մասին, որոնք կարելի է նկատել սիրիական յուշարձաններում (Թուրմանին եւայլն), որոնց հետ Երեւոյի բազիլիկը նմանութիւն ունի(31): Նա Երեւոյի բազիլիկի ծածկի հարցը դեռեւս վերջնական լուծուած չի համարում: Այն փայտածածկ լինելու դէպքում աւելի է մօտենում սիրիական յուշարձաններին եւ տարբերում հայկական միւս եռանաւ բազիլիկներից, որոնք թաղածածկ են, ինչպէս Քասաղի, Աշտարակի բազիլիկները:

Տոկարսկին անդրադառնում է Երեւոյի կրօր վերջաւորութեամբ պատուհանների շուրջ ձգուող երեսակալներին, որոնք, ինչպէս սիրիական յուշարձաններում, բացուածքների երկու կողմերում, հիմքերի մօտ թեքում են:

Խօսելով սիրիական հաւասարաթեւ խաչերի մասին՝ նա ասում է, թէ Երեւոյի բազիլիկում ամէն տեղ կարելի է տեսնել դժբաղձ, դռների, արխտրաւների, խոյակների, ինչպէս նաեւ արեւմտեան պատի եռակի պատուհանի կամարների միջեւ ընկած որմնասիւնի խորիսխի վրայ(32): Հաւասարաթեւ խաչը մեծ մասամբ պատահում է ներդրուած շրջանակի մէջ եւ զուգակցուած կամ վեցթերթանի վարդանախշերով՝ կողքերում, կամ բուսական որթերով:

Ա. Եակոբսոնը այն գիտնականներից է, որոնք մեծ նշանակութիւն են տալիս հայ-սիրիական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետական փոխյարաբերութիւնների ուսումնասիրմանը եւ պարզաբանմանը: Նա գտնում է, որ այս ուղղութեամբ դեռեւս խօսուել է միայն հարեւանցիօրէն: Յենուելով Բատլերի եւ Չալենկոյի համեմատաբար նոր նիւթերի վրայ՝ նա փորձում է աւելի հիմնաւոր բացայայտել Ե-Չ. դարերի հայ-սիրիական ճարտարապետական կապերը եւ համադրելով դրանք՝ ցոյց տալ տարբերութիւնները:

Երեւոյի եւ Տեկորի բազիլիկները սիրիական տաճարների հետ համեմատելով՝ նա զրուծ է. «Երկու բազիլիկները նոյն ժամանակաշրջանի սիրիական տաճարների հետ միաւորում է ոչ միայն եռանաւ քարէ բազիլիկի ընդհանուր տիպը փայտէ ծածկի տակ: Այդ

31. Նոյնը, էջ 51:

32. Նոյնը, էջ 53:

ընդհանուր ֆոնի վրայ աչքի են զարկում՝ բազիլիկների առանձին բազադարձասերը եւ ամենից առաջ՝ Երեւուքի բազիլիկի իւրայատուկ զիծը, արեւմտեան մուտքը հատուկ եւ դրանից պատերով անջատուած աշտարակները։ Այդպիսի աշտարակները բնորոշ են Ե-Ձ. դարերի Սիրիայի՝ գլխաւորապէս Հայաստանին յարող նրա հիւանդային շրջանների շատ բազիլիկների համար։ Այդպիսի կառուցուածք ունէին Ռուփեհայի, Տուրմանինի, Կալը-Լոգէի, Էլբարայի եւ այլ մեծ բազիլիկները։ Դրանց են յարում աւելի վաղ շրջանի մի քանի բազիլիկներ՝ մուտքի կողքերի աշտարակներով՝ Բինրի Բիլիսէում, Լիկաոնիայում (Փոքր Ասիայի հարաւային մասում), ալսինքն՝ Սիրիային յարող շրջանում» (33)։ Նա գտնում է, որ Ե. դարի առաջին կէսերին կառուցուած թաղակապ ծածկով Քասաղի, Եղուարդի, Աշտարակի բազիլիկները զեղարուեստականօրէն մեծ չափով զիջում էին Երեւուքի բազիլիկին։

Նշելով հայկական թաղակապ եւ սիրիական վայտածածկ եռանաւ բազիլիկների միջեւ եղած սկզբունքային տարբերութիւնը՝ նա շարունակում է. «Բայց, այնուամենայնիւ, հարկաւոր է խոստովանել, որ հայ ճարտարապետները՝ թաղակապ բազիլիկներ կառուցողները, ելնում էին Սիրիայի ճարտարապետութիւնից, այնտեղից վերցնելով բազիլիկ տաճարի բուն յատկազոմը» (34)։

Ա. Եակոբսոնը համեմատում է նաեւ ուղղանկիւն բեմ ունեցող բազիլիկները. Ե-է. դարերի հայկական ճարտարապետութեան մէջ այդպիսի բազիլիկներ, ճիշդ է, յայտնի չեն կամ, գոնէ, չեն պահպանուել։ Մենք այդ ձեւը գիտենք միայն Բիւրականի Ժ. դարի շատ խնդրաւոր տաճարից, որն այն ժամանակի համար եղակի է։ Բայց այդպիսի ձեւի հանդէս զայլ Բաղրատունեան Հայաստանում կարող է բացատրուել միայն որպէս նախորդ՝ մինչարարական դարաշրջանի ժառանգութիւն, որ Հայաստանի հողի վրայ կապուած է դերազանցապէս Ձ. դարի ասորական ճարտարապետութեան հետ, թէեւ այդ ձեւը ժողովրդականութիւն ձեռք էլ չբերեց Հայաստանում» (35)։

Շարունակելով թուարկել հայ-սիրիական առնչութիւնները, Ա. Եակոբսոնը գրում է. «Սիրիայի վաղ միջնադարի պաշտամունքային ճարտարապետութեան մէջ նկատուում են նաեւ վաղ հայկա-

33. Ա. Եակոբսոն, Հայաստանը եւ Սիրիան, (ճարտարապետական համադրումներ), «Հայրենիքի Ձայն» շաբաթաթերթ, Երեւան, 1971, քիւ 44 (398)։

34. Նոյնը։

35. Նոյնը։

կան բաղիլիկների այլ տարրեր՝ T-աձեւ սիւներ, Երեւուքի նման շքամուտքեր՝ բարձր ճակոտնապատի տակ կառուցուած կամարի ձեւով եւ կորնթականի նման խոյակներ ունեցող մեծ սիւննորով: Յաճախ սիրիական բաղիլիկները մէջ նկատուած է նաեւ արեւմտեան ճակատի կամպոզիցիան՝ սքանչելի շքամուտքով եւ մի խումբ լուսամուտներով, որոնք աւարտում են ճակատը: Ինչպէս յայտնի է, սիրիական ճարտարապետութեան համար պակաս բնորոշ է նաեւ արաիլի, յենահիմների կամարների եւ լուսամուտների պայտաձեւ կառուցուածքը: Սիրիայում յայտնի են նաեւ դուրս ցցուած արաիլ-գով բաղիլիկներ (ինչպէս Եղուարդում) եւ խոյակների փոխարէն՝ երկարաւուն ծանր սիւներ» (36):

Առաջին անգամ լինելով՝ Եակոբսոնն է խօսում Դուլինի եւ Արուճի պեղումների ժամանակ յայտնաբերուած հայկական պալատների յատակադէրձում արտացոլում գտած սիրիական վաղ միջնադարի ճարտարապետութեան մասին:

Եակոբսոնը կանգ է առնում նաեւ տեղորի հարցի վրայ: Նրկարադրելով յատկապէս Տեկորի եւ Երեւուքի բաղիլիկների տեղորները, նա գրում է. «Նման տիպի տեղորը չիման բազմաթիւ կէտեր ունի Ե-2. դարերի սիրիական ճարտարապետութեան հետ, որի համար առանձնապէս բնորոշ է շքամուտքերն ու լուսամուտները շրջափակող գոտիների մոտիճք» (37): Միւս կողմից՝ նշում է Տեկորի եւ Երեւուքի բաղիլիկների տեղորների ինքնատիպութիւնը, որ դըրսեւորում է նրանց խտութեան, զսպուածութեան եւ լակոնիկութեան մէջ:

Իր յօդուածի վերջում Եակոբսոնը կարծես ընդհանուր համեմատութիւն է անցկացնում Հայաստանում քրիստոնէութեան հաստատման դարաշրջանում Սիրիայի կոթողային ճարտարապետութեան ունեցած ազդեցութեան, երբեմն էլ՝ ուղղակի փոխառութեան եւ Հայաստանի նոյն շրջանի եկեղեցական ճարտարապետութեան ինքնատիպութեան միջեւ եւ գալիս է այն եզրակացութեան, որ «Հայ ճարտարապետներն ու քարտաշները Ե. դարում բաւականին ինքնատիպ էին մեկնաբանում սիրիական այն արուեստը, որ նըրանք լաւ գիտէին եւ յարգում էին, բայց ընկալում ոչ որպէս պարտադիր ու քարացած օրինակ, այլ լոկ որպէս մեկնակէտ իրենց ըստեղծագործութեան համար, որ ցոյց էր տալիս, որ արդէն միջնադարի արշալոյսին Հայաստանում ձեւաւորուել էր սեփական ճար-

36. Նոյնը:

37. Նոյնը:

տարապետական մի դպրոց՝ իր ճարտարապետական-գեղարուեստական սկզբունքներով» :

Ինչպէս տեսնում ենք, Եակոբսոնը ընդունում է հայկական եւ սիրիական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութիւնների միջեւ եղած առնչութիւնները, բայց նա բոլորովին այլ կարծիք է տուել ժամանակաշրջանում հայկական ճարտարապետութեան՝ մի ուրիշ երկրի հետ ունեցած առնչութիւնների մասին(38) :

Այդ երկիրը Բիւզանդիան է : Արեւմտաւերոպական գիտնականները դեռ մինչեւ վերջին ժամանակները սիրիական եւ հայկական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութիւնների մասին խօսելիս նշում էին նրանց ընդհանրութիւնները եւ առնչութիւնները բիւզանդական նոյն ժամանակաշրջանի ճարտարապետութեան հետ : Աւելին, հայկական վաղ միջնադարի ճարտարապետութիւնը նրանք մեկնաբանում էին միայն որպէս բիւզանդական ճարտարապետութեան մի ճիւղ : Այսպիսի մօտեցումը Եակոբսոնը համարում է միակողմանի եւ խորապէս ոչ ճիշդ նրա համար, որ վաղ միջնադարում քրիստոնէական պաշտամունքային կառոյցներում գերիշխում էին անտիկ շրջանից ժառանգուած բազիլիկները, բայց նրանց մարմնաւորումը Բիւզանդիայում, արեւելքում՝ յատկապէս Հայաստանում եւ Վրաստանում, բոլորովին տարբեր են եղել(39) :

Առաջինը ներքին ծաւալների միջեւ եղած տարբերութիւնն է :

Բիւզանդիայում կիրառուող հելլենիստական տիպի եռանաւ բազիլիկը նաւերի էր բաժանուած համեմատաբար բարակ եւ իրար մօտիկ տեղադրուած սիւներով, որոնք խիստ կերպով բաժանում էին կեդրոնական նաւը կողքիներէից առաջացնելով ներքին տարածութեան բաժանուածութիւն :

Փոքր Ասիայի ճարտապետները ձգտում էին թուլացնել այս բաժանուածութիւնը, եւ արդէն արեւելեան շրջաններում Բիւրիւր Բիւլիսէում եւ Լիկաոնէում, Ե. դարում երեւացին թաղաւոր բազիլիկներ, որտեղ սիւների փոխարէն օգտագործուեցին հաստահեղոյս մոյթեր՝ քիչ քանակով տեղադրուած : Այդ էլ հնարաւորութիւն տուեց ուժեղացնելու կեդրոնական եւ կողքի նաւերի միջեւ եղած կապը : Հեղինակը ցոյց է տալիս, որ նաւերի միջեւ եղած կապն ուժեղացնելու միտումները երեւացել են նաեւ Սիրիայի մի քանի յուշարձան-

38. Տես՝ Ա. Եակոբսոն, Հայաստանի ու Բիւզանդիայի վաղ Միջնադարեան ճարտարապետութեան Առնչութիւնները (ռուսերէն), «Պատմա-Բանասիրական Համագիտ», 1973, քիւ 4, էջ 33 :

39. Նոյնը, էջ 33-34 :

ներում (օրինակ՝ Ռուսիայի, Կալբ-Լոգէ), չնայած այստեղ ամբողջ
դեղ միջնադարում իշխել է հելլենիստական տիպի բաղիլիկը:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, Եակոբսոնը գրում է, որ
արդեն Ե. դարում Հայաստանի կոթողային բաղիլիկները ծածկը-
ւում էին քարաշէն զլանածեւ թաղերով: Մոյթերի միջեւ ընկած
թուիչքները եկեղեցին զարձնում էին աւելի տարողունակ (Տեկոբ, Ե-
րերուք, Աշտարակ, Ծիծեռնակավանք): Բնորոշելով հայկական բա-
ղիլիկի ներքին ծառայի վերաբերեալ հիմնական յատկութիւնը՝ Եա-
կոբսոնն ասում է. «Ներքին տարածութեան միակերպութիւնը՝ դա այն
հիմնական ճարտարապետա-դեղարուեստական միտումն է, ձգտու-
մը, որ կարմիր թելի նման անցնում է ամբողջ հայկական միջնա-
դարեան ճարտարապետութեան միջով» (40):

Հեղինակի նկատած երկրորդ տարբերութիւնը կառուցուածք-
ների արտաքին ձեւերի, նրանց ճարտարապետական ճակատների մեկ-
նարանումն է: Բիւզանդական ճարտարապետութիւնում նրանք խա-
զում են պատիւ դեր եւ հանդէս են դալիս միայն որպէս արտաքին
թաղանթ (երեսպատում): Ներքին զարգացած գինամիկացուած ծա-
ւաղների ճակատները ներկայացնում են քարացած համատարած հար-
թութիւններ, որոնք կենդանացուած են միայն քարի եւ աղիւսի յա-
ջորդական շարքերով:

Այլ է պատկերը հայկականում. ըստ Եակոբսոնի հայ, ինչպէս
նաեւ սիրիական եւ վրացական ճարտարապետութիւններում ճակատ-
ները եւ ընդհանրապէս ամբողջ արտաքինը, խազում են բաւակա-
նին գործօն դեր: Նրանք ծառայում էին ոչ միայն որպէս ներքին ծա-
ւաղների երեսպատման միջոց, այլեւ ներկայացնում դեղարուեստա-
կան ինքնատիպ արժէք: Այսպիսի ուժականութիւն ստացում էր մի
չարք մանրամասների (աշտարակածեւ ելուստներ, շքամուտքեր, ճա-
կատների երկայնքով սիւնասրահներ եւ այլն) զեղեցիկ, միաձուլ եւ
ամբողջական համադրումով: Այդպիսիներից են Երերուքի ու Տեկո-
բի տաճարները, որոնք չնայած Սիրիայից կրած ազդեցութեանը,
անկասկած դերազանցում են նրանց (41):

Մեկնարանելով հայկական բաղիլիկների եւս մի քանի յատ-
կութիւններ՝ Եակոբսոնը գրում է. «Ինչպէս տեսնում ենք, բիւզան-
դական եւ հայկական որեւիցէ բաղիլիկի հիմքում ընկած է ճարտա-
րապետական տարբեր ըմբռնում» (42): Հեղինակը տարբերութիւններ

40. Նոյնը, էջ 35:

41. Նոյնը, էջ 36:

42. Նոյնը, էջ 37:

է զտնում նաեւ երկու երկրների ճարտարապետական կառուցուածքների ընդհանուր յորինուածքի եւ համապատասխան մանրամասների միջեւ: Յատկանշական է համարում արտիղների ձեւերի միջեւ եղած տարբերութիւնը: Նա գրում է. «Բիւզանդիայում արտիղները համարեայ միշտ զուրս են ցցուած կիսաշրջան ձեւով, քիչ չեն նաեւ եռակողմ եւ հինգ կողմանի զուրս ցցուած արտիղները: Մինչդեռ հայկականում, ինչպէս նաեւ սիրիական բազիլիկներում ընդհանրապէս կիսաշրջան արտիղով են, արեւելեան կողմից ներդնուած ընդհանուր մի պատի մէջ, որտեղ արեւելեան ճակատը ստանում է միաձույլ տեսք եւ կապում կողքի ճակատների հետ»(43):

Եւ այսպէս՝ Եաւորսոնը, ի մի բերելով իր կողմից առաջ քաշուած հայկական եւ բիւզանդական վաղ միջնադարի բազիլիկների միջեւ եղած հիմնական տարբերութիւնները, հաստատում է, որ նրանք արդէն գոյութիւն ունէին Ե. դարում, որից յետոյ այդ տարբերութիւնները աւելի են խորացել եւ ընդդնուել: Հայկական եւ բիւզանդական ճարտարապետութիւնների միջեւ միակ ընդհանրութիւնը համարում է այն, որ երկուսն էլ հետագայում հրաժարուեցին բազիլիկ ձեւից եւ սկսեցին կիրառել կեդրոնադմբէթ եւ կեդրոնական յատակազմերի ճարտարապետական սիստեմը: Նա գտնում է, որ այս ճարտարապետական հայեացքները առանձնապէս Բիւզանդիայում եւ Հայաստանում ստացան յորինուածքային բոլորովին տարբեր մարմնաւորում(44):

Իսկ ինչպէս ընթացաւ Զ-ի. դարերի ճարտարապետութեան զարգացումը Բիւզանդիայում եւ Հայաստանում: Հեղինակը հերթականօրէն մի քանի օրինակներով մեզ ներկայացնում է կեդրոնադմբէթ եւ կեդրոնական յատակազմով եկեղեցիների առաջացումը: Սկըսելով հայկական յուշարձանների թուարկումից նա ասում է. «Արդէն Զ. դարի վերջերին մշակւում են իւրատիպ, միայն Հայաստանում յայտնի խորանարդաձեւ յորինուածք ունեցող կողքերից զուրս ցցուած էքսեդրաններով (արտիղ) մեծ կառուցուածքներ՝ ծածկուած լայն դմբէթով, որ նշանակալից չափով միացնում էր եկեղեցու ներքին տարածութիւնը»(45): Այսպիսին է Մաստարայի եկեղեցին: Աւելի ուշ այս տիպը կրում է որոշ բարեփոխութիւններ, դմբէթը յենւում է չորս մոյթերի վրայ, ինչպէս Բաղարանի եկեղեցում:

Դարձեալ Զ. դարի վերջում առաջանում է մի ուրիշ յատակազրծային յորինուածք՝ տետրակոնիս անկիւններում երեք քառորդա-

43. Նոյնը:

44. Նոյնը:

45. Նոյնը էջ 38:

նոց խորհերով: Այստեղ գմբէթը յենում էր արոմաների վրայ (Աւանի եկեղեցի 591-602 թթ.): Այս յորինուածքի աւելի կատարելագործուած եւ ամբողջական դրսեւորումը Հոփսիմէի եկեղեցին է (618 թ.):

Շարունակելով թուարկել տարբեր յորինուածք ունեցող զբմբէթաւոր եկեղեցիները՝ Եակոբսոնը նշում է, որ քիչ նշանակալից չեն «գմբէթաւոր սրահ» յորինուածքով եկեղեցիները, ինչպէս Պողոնին (Ե. դարի սկիզբը), Արուճի եկեղեցին (668 թ.) եւ այլն: Գնահատանքի են արժանի է. դարի սկզբին առաջացած եռախորան «գմբէթաւոր բաղիլիկ» յորինուածք ունեցող եկեղեցիները, որոնք կողքերից ունէին էքսեդրաններ (աբսիդ) եւ ծածկուած էին կլոր լաշն զբմբէթով (Դուին՝ 603-628 թթ., Թալին՝ Ե. դարի երկրորդ կէս):

Ինչ վերաբերում է կեդրոնական յատակագծով եկեղեցիների ճարտարապետութեանը, ապա դրանք բազմատեսակ են, բայց միաժամանակ՝ ինքնատիպ: Դրանց հիմքում ընկած է անտիկ չրջանի ճարտարապետութիւնը՝ էքսեդրաներով չրջապատուած գմբէթաւոր ոտտոնդաների սկզբունքի ծագումով: Այսպիսիք են Եղուարդի (562-685) մօտ գտնուող կլոր (բազմակողմանի) յատակագծով եւ ութ էքսեդրաներով, Իրինդի (Ե. դարի երկրորդ կէս) եկեղեցիները: Եւ, վերջապէս, չրջանագծային բացառիկ պայծառ յատակակալիժ ունեցող այս սկզբունքն է, որ տետրակոնիս ներքին ծաւալի հետ միասին ընկած է հայկական վաղ միջնադարի հրաշալի կառուցուածք Զուարթնոցի հիմքում (641-661 թթ.) (46):

Բիւզանդիայում նոյնպէս, գրում է Եակոբսոնը, արդէն 2. դարի հիմնական ճարտարապետական տիպերից մէկը զարձաւ զբմբէթաւոր բաղիլիկը, ինչպէս Իրինդի եկեղեցին (532 թ.)՝ Կ. Պոլսում, 2. դարի Մարիի եկեղեցին՝ Եփեսոսում, եւ աւելի բարդ յորինուածք ունեցող հինգ գմբէթանի Առաքելոց եկեղեցին՝ Կ. Պոլսում: Այս տիպին զուգահեռ զարգացաւ նաեւ կեդրոնական յատակագծերով կոթողային ճարտարապետութիւնը, որի հիմանալի դրոսեւորումը հեղինակը տեսնում է Ս. Սոփիայի տաճարի նախահայրը հանդիսացող մայրաքաղաքի թագաւորական (Սերգիի եւ Բաբուսի, 527 թ.) տաճարում եւ վերջապէս բիւզանդական վաղ միջնադարի ճարտարապետութեան գլուխգործոց՝ Ս. Սոփիայի տաճարում (47):

Ինչպէս Ե-2. դարի հայկական եւ բիւզանդական եռանիւ բաղիլիկներն էին տարբերում իրարից մի շարք կարեւոր կէտերում,

46. Նոյնը:

47. Նոյնը:

նոյնքան եւ տարբեր են բիւզանդական եւ հայկական զմբէթաւոր եկեղեցիներն իրենց համապատասխան տիպերում :

Տարբերութիւններ չիմքը ներքին տարածութեան անջատման, խզման մէջ է, որոնք իւրայատուել են բիւզանդական վաղ միջնադարեան ճարտարապետութեանը, եւ ներքին տարածութեան միասնութեան մէջ, որ իւրայատուել է նոյն շրջանի հայկական ճարտարապետութեանը : Տարբեր էին նաեւ ճակատների լուծումները եւ ճարտարապետական մօտեցումը, ինչպէս նշուել է Ե-Ձ. դարերի բաղնիքներին կապակցութեամբ(48) :

Այնուհետեւ Եակոբսոնը նշում է, որ եւ Հայաստանում եւ Բիւզանդիայում կեդրոնական յատակազմով եկեղեցիների չիմքն են հանդիսանում հռոմէական զմբէթաւոր ուստոնդները (ուղիղ անկիւն կամ կիսաշրջան խորշ էքսեդրանները) : Այսպիսին են Հռոմի Պանթէոնը, Հռոմի «Պորդա Մաջորէ» (Porta Maggiore) դարբասի մօտի ուստոնդան, որը կոչւում է նաեւ «Minerva Medica» եւ այլն : Բայց այս աւանդոյթի ձեւաւորումն ու կատարելագործումը եւ Բիւզանդիայում եւ Հայաստանում եղել են բոլորովին տարբեր : Հայկականում այս տիպը կիրառելիս արդէն հասել են ներքին տարածութեան ամբողջական միասնութեան, իսկ Բիւզանդիայում՝ ներքին տարածութեան անջատուածութիւնն ու խզուածութիւնը դարձեալ մնում է չյաղթահարուած(49) :

Եակոբսոնը բաւականին վստահօրէն մի ընդհանուր սկզբունքային աղբիւր է նշում՝ իր ժամանակի Բիւզանդիայի եւ Հայաստանի գլուխ գործոցներ համարուող Ս. Սոֆիայի եւ Զուարթնոցի համար : Նա գտնում է, որ հարաւային Սիրիայում գտնուող Բոսրայի (512 մ. թ.) տաճարից զարգացման ուղիղ գիծ է գնացել մինչեւ բիւզանդական Ս. Սերգիի եւ Բաքուսի տաճարը եւ աւարտուել Ս. Սոֆիա տաճարում : Նոյնպիսի զարգացման գիծ է գնացել նաեւ դէպի Զուարթնոց, որտեղ հայերը, օգտագործելով Բոսրայի տաճարում ներկայացուած ճարտարապետական սկզբունքն ու տեսակէտը, ստեղծեցին մի նոր յորինուածք, որն առաւել առաջադէմ էր, քան իր սկզբնաղբիւրը : Նոյն սկզբնաղբիւրի վրայ ընթացող ճարտարապետական զարգացումը Բիւզանդիայում տուեց ոչ պակաս հիւանալի արդիւնքներ (նկատի ունի իմա՝ Ս. Սոֆիան, Շ. Տ. Գ.) (50) :

Այս բոլորից յետոյ հեղինակը շատ համարձակ համեմատութիւն է կատարում Ս. Սոֆիայի եւ Զուարթնոցի միջեւ, ապա չա-

48. Նոյնը, էջ 39 :

49. Նոյնը, էջ 40 :

50. Նոյնը, էջ 40 :

բաղրում իր հիմնական եղբայրացութիւնները: Ստորեւ քաղուածաբար բերում են դրանք.

«Որքան տարբեր են Զուարթնոցն ու Սոֆիան...

«Կարելի է, ի հարկէ, առարկել թէ ճարտարապետական այս երկերը անհամեմատելի են, որ նրանք տարբերաչափ են, տարբերամասշտաբ: Բայց մեզ թուում է, որ այս համեմատութիւնը միանգամայն օրինական է: Քանի որ այն փուլը, որ մարմնաւորուած է Ս. Սոֆիայում՝ Բիւզանդիայում, ամբողջապէս համապատասխանում է այն պատմա-գեղարուեստական փուլին, որ մարմնաւորուած է Զուարթնոցում՝ Հայաստանում: Ճարտարապետորէն այդ ստեղծագործութիւնները իրօք տարբեր են, սակայն առաւել ակներեւ է, որ հայկական վաղ միջնադարեան ճարտարապետութիւնը պէտք չի խրցել Բիւզանդական ճարտարաբերութեան շրջանակների մէջ... Անշուշտ, - չարունակում է Եակոբսոնը, - մէկի եւ միւսի միջեւ անդունդ չկար, նրանց մօտեցնում էր քրիստոնէութիւնը, որի պաշտամունքին էին նուիրուած եկեղեցիները: Բայց դա չափազանց ընդհանուր հիմք է լրիւ որոշելու համար ճարտարապետական զարգացումը իր կոնկրետ դրսեւորումներում, մանաւանդ որ արդէն Զ. դարում եկեղեցական պառակտում առաջացաւ Հայաստանի եւ Բիւզանդիայի միջեւ: Եկեղեցական պառակտումով աւարտած հակաքաղկեդոնական հոսանքը Հայաստանում խորապէս, անկասկած, նոյնպէս անդրադարձաւ հայ ճարտարապետների ստեղծագործական ձգտումների վրայ»(51):

Աւարտելով իր յօդուածը հայ-բիւզանդական վաղ միջնադարեան ճարտարապետական առնչութիւնների մասին՝ Եակոբսոնը ընդհանուր համագումարի է բերում յօդուածում նշուած բոլոր հիմնական դրոյթները եւ եզրափակում այսպէս.

«Բոլոր ասուածները ցոյց են տալիս, թէ որքան անօրինաչափ է հայկական վաղ միջնադարեան ճարտարապետութիւնը (առաւել եւս յաջորդող աւելի ուշ ժամանակների ճարտարապետութիւնը) մտցնել Բիւզանդական ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ եւ Հայաստանը դիտել (ինչպէս մինչեւ հիմա արւում էր այդ) որպէս Բիւզանդիայի ճարտարապետական գեղարուեստական գաւառ»(52):

Այլ Սահինեանը պատկանում է հայ ճարտարապետութեան պատմութեան այն մասնադէտների շարքին, որոնք պատկառելի նիւթ են հայթայթել մեզ՝ Հայաստանի անտիկ եւ վաղ քրիստոնէական

51. Նոյնը, էջ 41:

52. Նոյնը, էջ 42:

Դ-2. զարերի ճարտարապետութեան մասին: Նա զիտահեալօտա-
կան լուրջ աշխատանքներ է տարել այդ ժամանակաշրջաններին պատ-
կանող մի քանի կարեւոր յուշարձանների վրայ, ինչպիսին Գառնիի
հեթանոսական տաճարն է, Քասախի բազիլիկը, Էջմիածնի տաճարը
և այլն:

Նա գտնում է, որ վաղ շրջանում կառուցուած բազիլիկ տա-
ճարների սկզբնական յորինուածքը թէ ներքին կառուցուածքով եւ
թէ արտաքին տարածական-ծաւալային յորինուածքով որոշակիօրէն
սունչում է անտիկ (նախաքրիստոնէական) շրջանի ճարտարապետա-
կան արուեստի հետ, իսկ բազիլիկին հետագայում աւելացրած մա-
սերը (բազմախոտ արսիզ, արտաքին կամարակապ սրահներ, շքա-
մուտքերի սինապարզ կառուցուածքներ, ճակատաքարերի զարդա-
քանդակներ եւ այլն) քրիստոնէական վաղ շրջանի արուեստի հետ,
որտեղ «ակնբախ ընդհանրութիւն գոյութիւն ունի յաւելուածքների
ճարտարապետական մշակումների եւ քրիստոնէական վաղ շրջանի
ինչպէս սիրիական, այնպէս էլ փոքր-ասիական համանման կառուց-
ուածքների մանրամասների մշակումների միջեւ» (53):

Այլ Սահինեանը հետաքրքիր բաժանում է կատարում բազիլիկ-
ների տիպերի միջեւ: Նկարագրելով Քասաղի եռանաւ բազիլիկը նա
ասում է. «Նաւերն ունեցել են թաղակապ ծածկ եւ երեքն էլ անուել
են մէկ ընդհանուր երկլանջ կտուրի տակ: Նման յորինուածքը հա-
մարում է «բազիլիկալ կառուցուածքների արեւելեան տիպ» կամ
ուղղակի՝ «սրահածեւ եկեղեցի» (54): Տաճարի սկզբնական կառուց-
ուածքը բոտ երեւոյթին, ունեցել է ուղղանկիւն ձեւի սեղան (խո-
րան), ինչպէս՝ Արցախ, Տեկոր, Փարբի, Բիւրական, Եղուարդ, եւ
այլն: Իսկ այլ երկրներից՝ Հիւսիսային Միջագետքը, Սիրիան, Սկան-
դինավիան եւ այլն: Փոխազդեցութիւնների հարցում նշանակալից
զեր է կատարում Երեւուքի եռանաւ բազիլիկը: Այլ Սահինեանն այս-
պէս է ներկայացնում մեզ նրա դերը. Երեւուքը «մի կողմից որո-
շակի լոյս է տնոում հայ ազգային ճարտարապետութեան ծագման
ու նրա հետագայ կազմաւորման արմատական մի շարք հարցերի
վրայ, միւս կողմից նպաստում հարեւան ժողովուրդների հետ ժա-

53. Ա. Սահինեան, Հայկական ճարտարապետութիւնը Վաղ Ֆէոտալիզմի
Դարաշրջանում (Դ-2. զարեր) (ՏԵՍ՝ Այնարկ Հայ ճարտարապետութեան Պատ-
մութեան, Երեւան, 1964), էջ 105:

54. Նոյնը, էջ 103:

55. Ա. Սահինեան, Քասաղի Բազիլիկայի ճարտարապետութիւնը, Երեւան,
1955, էջ 69-71:

մանակին զոյութիւն ունեցած մշակութային կապերի, ազդեցութիւնների եւ փոխազդեցութիւնների ճշմարտացի մեկնաբանմանը» (56) :

Ըստ Սահինեանի շինարարական վերլուծութիւնների, բազիլիկի յատկապէս ինչպէս եւ ծաւալա-տարածական ընդհանուր յորինուածքի ու օրկանական միասնութիւնը ստեղծուել են աստիճանաբար, տարբեր ժամանակների յաւելուածքներով, առանց որի բուն շէնքը ոտանուժ է շատ պարզ տեսք եւ հեռանում է սիրիական համանման յուշարձաններից (57) (Թուրմանին, Կալբ-Լոզէ), որոնց ճարտարապետութեան հետ նա ուղղակի ընդհանրութիւն ունի: Երեւոյքի մասին խօսելիս վերջում նա ասում է, որ այդ բազիլիկի «ճարտարապետութիւնը նկատելիօրէն սերուել է նախօրը՝ նախաքրիստոնէական շրջանի արուեստից, որոշակի չփման մէջ է գտնուել քրիստոնէական կրօնը ընդունած հարեւան ժողովուրդների (Սիրիա) ճարտարապետութեան հետ եւ ինքն իր հերթին առատ նիւթ մատակարարել յաջորդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի ճարտարապետական կառուցողական արուեստին» (58) :

Ամփոփելով փոխազդեցութիւնների վերաբերեալ իր կարծիքը՝ Սահինեանը գրում է. «Սիրիական ու փոքր-ասիական ժողովուրդների արուեստների համար յատկանշական ճանաչուած ճարտարապետական առանձին ձեւերն ու մանրամասները (արտաքին սիւնասրահներ, աշակերտների սենեակներ, լուսամուտների որոշ պատկերներ եւ այլն) հայկական կառուցուածքներում հանդէս են գալիս որպէս հետագայ յաւելուածքներ :

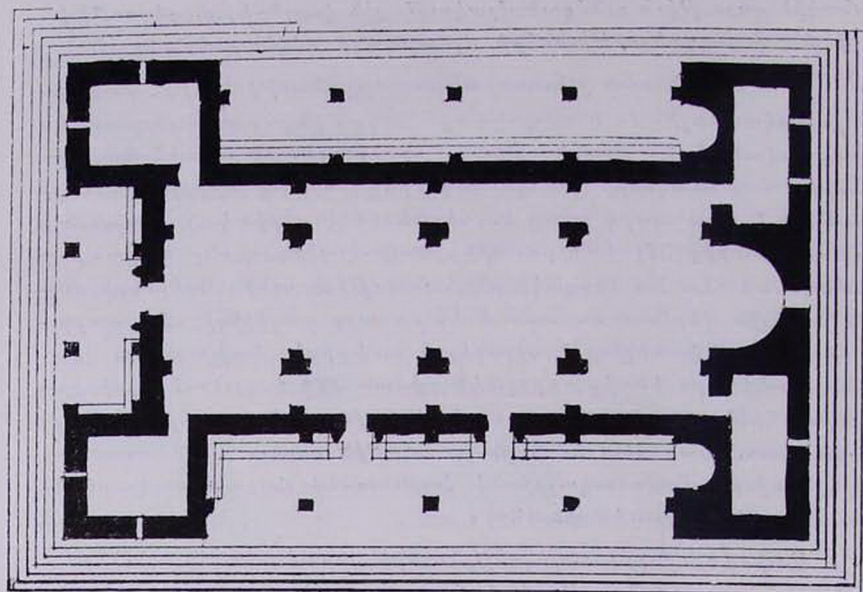
«Սիրիական, փոքր-ասիական, հայկական եւ կովկասեան ժողովուրդների քրիստոնէական վաղ շրջանի ճարտարապետական արուեստների մէջ զոյութիւն ունեցող ընդհանրութիւնը հիմնականում վերաբերում է Դ-Ե. դարերում կառուարուած այդ յաւելուածներին» (59) :

56. Ակնարկ Հայ ճարտարապետութեան Պատմութեան, էջ 105-106:

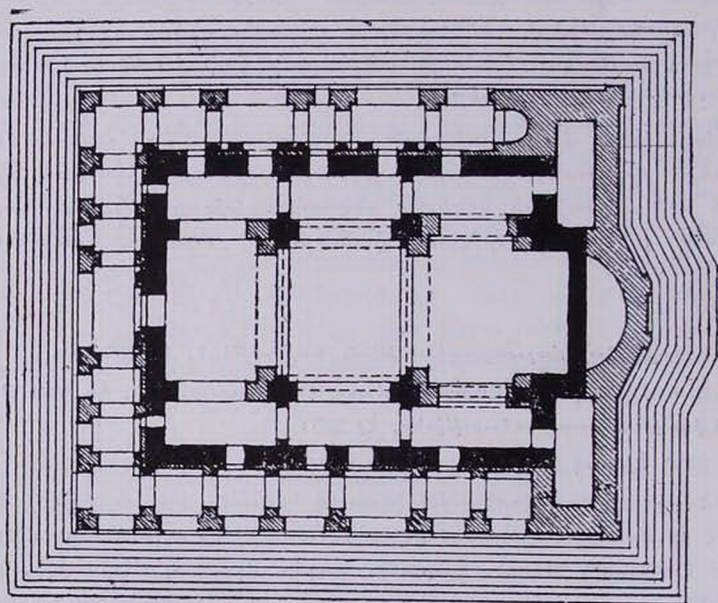
57. Տես՝ Ակնարկ Հայ ճարտարապետութեան Պատմութեան, էջ 109: Քասաղի Բազիլիկայի ճարտարապետութիւնը, էջ 238:

58. Տես՝ Ակնարկ Հայ ճարտարապետութեան Պատմութեան, էջ 110:

59. Նոյնը, էջ 124: Յաւելումների մասին հեղինակը հանգամանօրէն անդրադարձել է իր Քասաղի Բազիլիկայի ճարտարապետութիւնը աշխատանքում: Այնտեղ նշում է Քասաղի, Տեկոբի, Երեւոյքի, Դուիւնի, Աշտարակի, Եղուարդի, Ծիծեռնակավանքի եւ այլ եռանիւ բազիլիկների սկզբնական կառուցուածքների նկատմամբ կառուարուած հետագայ յաւելումների մասին (տես՝ էջ 82-116):

Ներսիսի բաղիլիկայի յատակագիծը

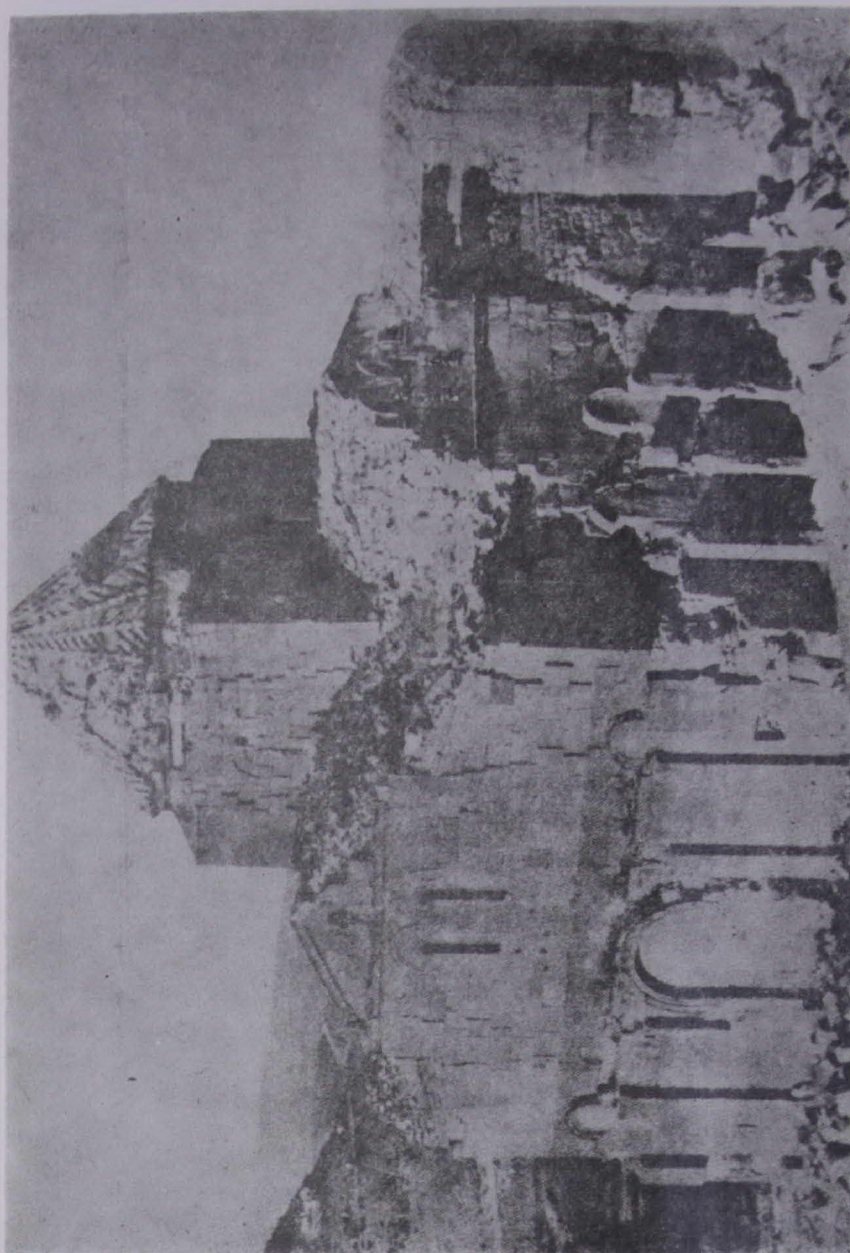
Տեկորի բաղիլիկայի յատակագիծը

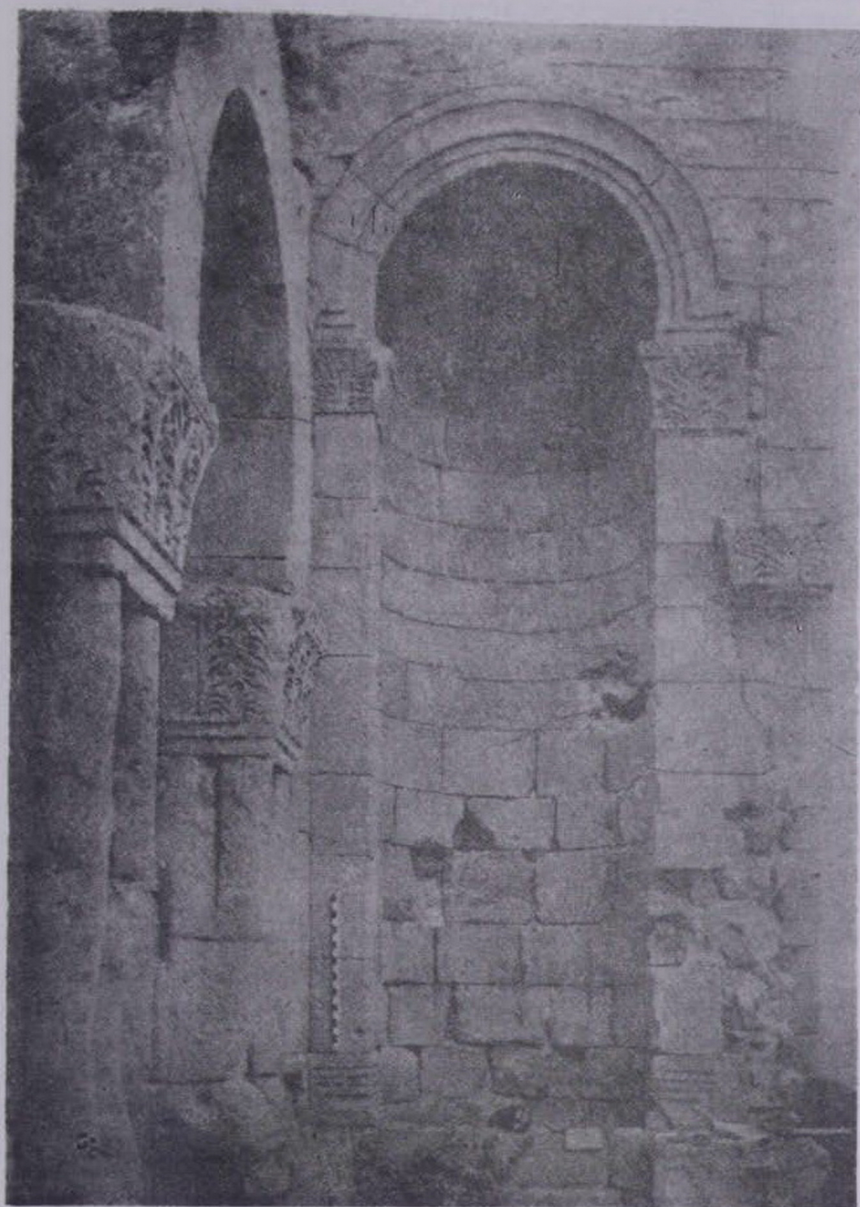
Երեբուֆի բազիլիկայի արեւմտեան ճակատը

Երեբուֆի բազիլիկայի հարաւ արեւմտեան տեսքը

Վարդա ժուղարկելը վանքում գտնվող
Տեղից

Տեկորի տաճարի սիմասրանից մանրամաս

Ստ. Մնացականեանի գիտողութիւնները հայ-սիրիական քրիստոնէական ճարտարապետութեան առնչութիւնները շուրջ մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում, առանձնապէս ուշադրութեան են արժանի նրա հետեւութիւնները՝ տետրակոնիս կեդրոնադրէթ եկեղեցիների յատակադերի վերաբերեալ: Նա փորձել է գտնել նրանց ծագման սկզբնաղբիւրը եւ բացատրել զարգացման ընթացքը՝ արդարացնելով Զուարթնոցի եղակի ծաւարատարածական լուծման արամաբանական գոյութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ նա համեմատութիւններ է կատարում հարեւան երկրներում նոյն ժամանակաշրջանում կառուցուող նոյնատիպ եկեղեցիների եւ ընդհանրապէս յատակադերի միջեւ: փորձում է պարզարանել Սիրիայում եւ Հայաստանում նոյնատիպ յատակադերի առաջացման եւ նրանց ունեցած փոխադրեցութեան հարցը: Ի մի բերելով իր ուսումնասիրութիւնները հայ-սիրիական վաղքրիստոնէական ճարտարապետութիւնների առնչութիւնների մասին՝ Ա. Մնացականեանը գտնում է, որ տետրակոնիս կեդրոնադրէթ (քառակուսի յատակադրի վրայ) եկեղեցիների աւելուքները պէտք է փնտռել Հայաստանում եւ ոչ թէ Սիրիայում եւ կամ, հոռմէական դամբարաններում (60): Ընդդիմախօսելով այն տեսակէտին, որտեղ աւելում է թէ Զուարթնոցի նախատիպերը գտնուում են Սիրիայում, Մնացականեանը ցոյց է տալիս Զուարթնոցի եւ սիրիական նոյնատիպ յուշարձանների հիմնական տարբերութիւնը: Նա նշում է, որ սիրիական եւ բիզանդական յուշարձանները կազմուած են երկու հիմնական բաղադրամասերից՝ ներքին տետրակոնիս եւ նրա ձեւերը կրկնող արտաքին պատը, իսկ Զուարթնոցը կազմուած է երեք բաղադրամասից՝ ներքին տետրակոնիսից, վերջինս զօտկող շրջանաձեւ յենարանից եւ արտաքին նոյնպէս շրջանաձեւ պատից (61), նրանց միջեւ եղած տարբերութիւնը նա համարում է սկզբունքային նորութիւն: «Չնայած յատակադրային ձեւերի ընդհանրութեանը, - ասում է նա, - որ կայ սիրիական եւ բիզանդական յուշարձանների եւ Զուարթնոցի միջեւ, վերջինս հայկական ճարտարապետութեան զարգացման օրկանական արդասիքն է եւ իր բոլոր ձեւերով հարազատ է նրան» (62): Սօսելով տաճարի կեդրոնում տեղադրուած Գրիգոր Լուսաւորչի յիշատակը յաւերժացնող յուշարձանի (որի մէջ ամփոփուած են եղել նրա մասունքները) մասին՝ նա ասում է. «Նման

60. Ստ. Մնացականեան, Զուարթնոցը եւ նոյնատիպ Յուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 150:

61. Նոյնը, էջ 108:

62. Նոյնը, էջ 109:

գոմբողիցիա յայտնի չէր ոչ Սիրիայում ոչ էլ Բիւզանդիայում: Այն մշակուեց յատկապէս Հայաստանում, եւ այստեղ ստեղծուած կոնկրետ պայմաններն էին, որ ելակէտ դարձան համանման յօրինուածքի ի յայտ գալու համար» (63):

Նա անդրադառնում է Զուարթնոցի սիւնային կառուցումներին, նշում, որ սիւների վրայ յենուող կամարաշարերը աւելի քիչ բեռնաւորուածութեամբ յայտնի են եղել Սիրիայում եւ Բիւզանդիայում: Ինչ վերաբերում է Զուարթնոցի մոնոլիթային, ինչպէս նաեւ նոյն շրջանում գործածուող հաւասարաթեւ խաչերին, ապա նրանք որոշակի նմանութիւն ունեն բիւզանդական եւ սիրիական մոնոլիթային եւ խաչերի հետ: Իսկ արձիւնների քանդակման տեխնիկան եւ յատկապէս նրանց լայնատարած թեւերի պատկերումը, փետուրների մշակուածութիւնը, պարզորոշ առնչուած են հին արեւելեան ճարտարապետութեան եւ քանդակագործութեան յայտնի ձեւերին: Համանման լուծում տեսնում ենք ասորական, պարսկական հարթաքանդակներում (64), Թալինի կոթողի վրայ, Յձունի ու Մրենի բարձրաքանդակներում, առանց անմիջական կրկնողութեան: Ստ. Մնացականեանը գտնում է, որ տաճարի արտաքինի արտակարգ հարուստ մշակումը այդ տարիներին եզակի երեւոյթ էր ոչ միայն հայկական, այլեւ առհասարակ, ամբողջ վաղ-միջնադարեան քրիստոնէական ճարտարապետութեան մէջ: Նա գտնում է, որ արտաքինում, հարեւան կամարաղեղների հատման կէտերում, ուղիղ որմնասիւնների վրայ դրուած պատկերաքանդակների համանման դասաւորութիւնը պատահական չէր կարող լինել եւ, ինչպէս մի շարք բազաղիթային, որոշակի աղերս ունեն պաղեստինեան եւ սիրիական հնագոյն յուշարձանների ձեւերի հետ (65): Նոյն կարծիքին չէ արտաքին պատի վրայ տեղ դրուած զարդագօտու ձեւերի մասին: Նա գտնում է, որ այդ ձեւերը այնքան իւրայատուկ են, այնքան եզակի, որ հնարաւոր չէ դրանք ամբողջական համեմատութեան մէջ դնել ո՛չ Կովկասի, ո՛չ Սիրիայի եւ ո՛չ էլ Բիւզանդիայի նոյն դարաշրջանի քրիստոնէական պաշտամունքի որեւէ կառուցուածքի ձեւերի հետ, իսկ յուշարձանում գործածուած լինելու, որի զգալաձեւ զարդամոտիֆներով ձեւաւորուած կամարաղեղը յայտնի է եղել արդէն Ե. դարում (Տեկոր) (66), յաճախ կարելի է տեսնել նաեւ Սիրիայում, Փոքր Ասիայում, Վրաստանում:

63. Նոյնը, էջ 110:

64. Նոյնը, էջ 112-116:

65. Նոյնը, էջ 129:

66. Նոյնը, էջ 141:

Մնացականները գտնում է, որ Կովկասում եւ, յատկապէս, Հայաստանում քարային կառուցումների մշակումը հասել էր արտակարգ բարձր աստիճանի եւ այստեղ էր, որ տետրակոնխային կոմպոզիցիան դարձել էր համարեայ թէ բոլոր կեդրոնադրէթ յօրինուածքների առաջը, այստեղ է, որ կարելի էր հետեւել այն յատկապէսների զարգացման տրամաբանական ընթացքին, որտեղ զըմբէթը դրուած է քառակուսի հիմքի վրայ եւ միաժամանակ ամրացւած յենախորշերով: Նա նշում է, որ յիշուած սիստեմի օգտագործումը Սելեւկիայի Բոսրայի փայտածածկ մեծածաւալ կառուցուածքներում ոչ թէ հետեւանք էր տուեալ ճարտարապետական ձեւի բնական, աստիճանական զարգացման, այլ արդիւնք պատրաստի ձեւերի ուղղակի բնօրինակման: Այստեղից նա եզրակացնում է, որ չի բացառուած սիրիական քառակուսի դմբէթաւոր կառուցուածքների ճարտարապետական յօրինուածքներում արեւելքի եւ յատկապէս հայկական ճարտարապետութեան մէջ մշակուած կառուցողական ձեւերի գրեւորման հնարաւորութիւնը: Այս հարցադրումը Մնացականեանը փորձում է հիմնաւորել վաղ քրիստոնէական շրջանում Սիրիայում եւ Հայաստանում գոյութիւն ունեցած նոյնատիպ եկեղեցիների զարգացման ընթացքի բացայայտումով եւ որոշ պատմական տուեալներով: Նա նշում է, թէ ըստ Մովսէս Խորենացու, հայ վարպետներն էին, որ մարմարէ սալերով ծածկում էին Անտիոքի փողոցները (67): Հայ քարագործների մեծ վարպետութիւնը յայտնի էր միջնադարում: Հայ վարպետները տաճարներ էին կառուցում թէ՛ Երուսաղէմում՝ Դ-Ձ. դարերում, թէ՛ Վրաստանում՝ Ի. դարում, վերականգնում են աշխարհահռչակ Այա Սոֆիան (Ժ. դ.): Մի ուրիշ տեղ նա գրում է. «Պատմական փաստերի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ Պաղեստինի եւ Սիրիայի սրբափայլերում, յատկապէս Երուսաղէմում եւ նրա շրջակայքում ծաւալուած շինարարական գործունէութեան մէջ անմասն չեն եղել հայերը, որոնք Երուսաղէմում ունեցել են մի քանի տաանեակի հասնող եկեղեցիներ:

«Ըստ աւանդութեան, դեռեւս Տրդատ Թագաւորը, հետեւելով Հեղինէ Կայսրուհու օրինակին, Պաղեստինում ձեռնարկել է բազմաթիւ եկեղեցիների կառուցմանը: Արդէն Ձ. դարից Երուսաղէմում յայտնի է եղել հայկական բազմամարդ զաղութը»: Ապա՝ յիշատակում է նաեւ բազմաթիւ հայերի ուխտագնացութիւնը Երուսաղէմ, ինչպէս նաեւ Բիւզանդիա – Պարսկական պատերազմից յետոյ Երուսաղէմի պատրիարք Մողեստի յատուկ նամակի մասին՝ ուղղուած Կոմիտաս կաթողիկոսին, որտեղ նա խնդրում է օժանդակել երկրը-

պագութեան համար վերաշինուած Երուսաղէմ դնացող հայերին(68) :

Հեղինակը գիմում է նաեւ Բ. Առաքելեանի մի հետաքրքիր վկայութեան, որտեղ նա ասում է. «Ե. դարից սկսած Ասորիքի աղ-
ղեցութիւնը Հայաստանի վրայ խիստ թուլանում է եւ ընդհակառա-
կը, ուժեղանում է Հայաստանի քաղաքական, գաւառարանական եւ
կուլտուրական աղղեցութիւնը Ասորիքի վրայ»(69) :

Այս եւ նման տուեալները հիման վրայ հեղինակը շատ հաւա-
նական է դնում ճարտարապետների համատեղ աշխատանքը գլխա-
ւոր քաղաքներում, ինչպիսին էր Երուսաղէմը: Գտնում է նաեւ, որ
նրանց միջեւ որեւէ տեսակի փոխառութիւն չնական էր, ուստի եղ-
րակացնում է. «Յենախորշերով ուժեղացուած քառակոնի կոմպոզի-
ցիան, որն այլ ժամանակ լաւ յայտնի էր Հայաստանում, Երուսա-
ղէմ են տարել հաւանաբար հայ վարպետները, եւ սիրիական քառա-
կոնի կոմպոզիցիաների տկունքները պէտք է որոնել ոչ թէ Հռոմի
զամբարանական կառուցուածքների ձեւերում, այլ հենց այն չնքե-
րում, որոնք բարձրացրել են հայ վարպետները Պաղեստինի եւ Սի-
րիայի յայտնի սրբափայրերում, յատկապէս Երուսաղէմում»(70) :

Հայաստանի եւ Սիրիայի վաղ քրիստոնէական ճարտարապե-
տութեան առնչութիւնների հարցի շուրջ աւելի համառոտակի ձեւով
կարծիքներ են յայտնել նաեւ այլ գիտնականներ: Այսպէս՝ Յ. Օր-
բէյին գտնում է, որ արեւելեան քրիստոնէական ասորասէր գործիչ-
ները(71) կողմից Հայաստան են բերուել առաջին գրական ստեղծա-
գործութիւններն ու ճարտարապետական յուշարձանները: Որպէս
սիրիական արուեստի հետ առաւել ցայտուն կերպով համեմատուող
յուշարձան, նա նշում է Երեւուքի բաղրիլիկը՝ բնորոշելով այն որ-
պէս սիրիական բնոյթի մի յուշարձան, որի մէջ կարելի է տեսնել
նաեւ տեղական եւ իրանա-սասանեան գծեր:

Ն. Բրուեովը նոյնպէս Երեւուքի բաղրիլիկն է հիմք ընդունում՝
փաստելու համար հայկական եւ սիրիական վաղ քրիստոնէական ճար-
տարապետութեան ընդհանրութիւնները: Ըստ նրա՝ հայկական եւ սի-
րիական կառուցուածքները պատկանում են բիւզանդական ճարտա-
րապետութեան արեւելեան զարոյթին, միաժամանակ նշում, որ պարս-
կական ճարտարապետութեան որոշ մանրամասներից ազդուած լինե-

68. Նոյնը, էջ 151:

69. Նոյնը:

70. Նոյնը, էջ 151-152:

71. Յ. Օրբէյի, Հայկական Արուեստ, «Նոր Հանրագիտարանային Բառա-
րան», Գ. հար., 1911, էջ 665 (ռուսերէն):

յով հանդերձ Երեւուքի ճարտարապետութեան հիմքում ընկած է սիրիականը: Դրա համար նա վկայում է քարի տաշման տեխնիկան, չէնքի ընդհանուր սխեման եւ առաջ անցնելով՝ ընդհանրացնում, որ կովկասեան վաղ շրջանի կոթողային կառուցուածքների ձեւերի սկզբնաղբիւրը եղել է Սիրիան(72):

Բերում կարծիքները ցոյց են տալիս, որ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան՝ Սիրիայի ճանապարհով, եղել է այն հիմնաքարը, որի վրայ գիտնականների մեծ մասը կառուցել են իրենց տեսութիւնը Հայաստանի եւ Սիրիայի վաղ քրիստոնէական (Դ-է. դդ.) շրջանի ճարտարապետութեան առնչութիւնների վերաբերեալ: Սա միակ ընդհանրութիւնն է, որ գոյութիւն ունի նրանց միջեւ:

Տեսութեան առաջացմանը առիթ տուող միւս զրդապատճառներն ու նրանց մեկնարանման ուղիները որոշ գիտնականների մօտ համարեայ համընկնում են, իսկ մի մասի մօտ՝ բոլորովին տարբերում: Այժմ տեսենք, թէ ինչպիսի ընդհանրութիւններ եւ հակասութիւններ գոյութիւն ունեն մեր թուարկած գիտնականների կարծիքներում:

Համաձայն լինելով Ն. Մառի գրոյթին՝ Եակոբսոնը գրում է. «Սիրիայից Հայաստան քրիստոնէութեան տարածումը չէր կարող չուղեկցուել Դ-Ե. դարերում Հայաստանում ձեւաւորուող քրիստոնէական ճարտարապետութեան վրայ սիրիական պաշտամունքային ճարտարապետութեան իւրայատուկ ձեւերի որոշակի ազդեցութեամբ»(73): Նա իր միտքը հաստատում է նաեւ յիշեցնելով Սիրիայի եւ Հայաստանի բնական պայմանների ընդհանրութեան մասին, որոնք, ըստ նրա կարող էին կանխորոշել շինարարական նիւթերն ու շինարարական տեխնիկայի ընդհանուր սկզբունքները(74): Միւս կողմից՝ նոյն դարաշրջանում բիւզանդական ճարտարապետութեան հայկականի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը մերժելիս՝ նա բացականիւ հետաքրքիր ճարտարապետա-դեղարուեստական մեկնարանումներ է տալիս իր գրոյթը հիմնաւորելու համար եւ առաջարկում է հայկական վաղ միջնադարեան ճարտարապետութիւնը չխցկել բիւզանդական ճարտարապետութեան շրջանակներին մէջ:

72. Ն. Բրունով, Աղնարկներ Հայ ճարտարապետութեան Պատմութեան, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1935, Բ. հտր., էջ 470 (ռուսերէն):

73. Ա. Եակոբսոն, Հայաստանը եւ Սիրիան (ճարտարապետական համադրումներ), Հայքեմիքի Ձայն» շաբաթաթերթ, 1971, Բիւ 44 (328):

74. Նոյնը:

Եակոբսոնը, սակայն, երկու երկրների միջև ընդհանրություն եղող քրիստոնեության դերը ճարտարապետական փոխազդեցությունների հարցում ներկայացնում է այսպես. «Անշուշտ, մէկի եւ միւսի միջև անդունդ չկար, նրանց մօտեցնում էր քրիստոնեությունը, որի պաշտամունքին էին նուիրուած եկեղեցիները: Բայց դա չափազանց ընդհանուր հիմք է լրիւ որոշելու համար ճարտարապետական զարգացումը իր ճշգրիտ գրեւորումներով» (75):

Ինչպէս տեսնում ենք, պատմական նոյն իրողութիւնը, այսինքն՝ նոյն կրօնի՝ քրիստոնեության ընդհանուր լինելը մի դէպքում դիտւում է որպէս հիմնական ելակէտ սիրիական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութեան Հայաստանի նոյն ժամանակաշրջանի ճարտարապետութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը հիմնաւորելու, միւս դէպքում՝ այդ նոյն իրողութիւնը դիտւում է որպէս չափազանց ընդհանուր հիմք ճարտարապետական զարգացումն իր ճշգրիտ գրեւորումներով լրիւ որոշելու համար: Եակոբսոնը այստեղ տկնարկում է այն մասին, թէ Բիւզանդիայում եւ Հայաստանում իշխող նոյն կրօնը՝ քրիստոնեությունը, բաւարար հիմք չէր կարող հանդիսանալ այն տեսութեանը, որ բիւզանդական վաղ միջնադարեան ճարտարապետութիւնը ազդել է Հայաստանի նոյն ժամանակաշրջանի ճարտարապետութեան վրայ, հետեւաբար ճիշդ չէ այն համարել «Բիւզանդիայի ճարտարապետ-գեղարուեստական գաւառ» (76), (ինչպէս դա արւում էր մինչեւ վերջին ժամանակները): Եթէ նոյնիսկ ընդունենք քրիստոնեության մուտքը Հայաստան՝ Սիրիայի ճանապարհով եւ զրանով փորձենք հիմնաւորել որոշ գիտնականների այն գրոյթը, թէ Սիրիայի եկեղեցական ճարտարապետութեան ազդեցութեան տակ են կազմաւորուել հայկական հնագոյն եկեղեցիները՝ իրենց յորինուածքով եւ մանրամասներով, նորից հիմնաւորւած հարց կը ծագի:

Չէ՞ որ Հայաստանում 301 թուականին քրիստոնեությունը պետական կրօն հռչակուեց ժամանակի բոլոր միւս մեծ ու փոքր պետութիւններից առաջ եւ այն աւելի շատ հնարաւորութիւն ստացաւ իսկ նոր կրօնի պահանջների ձեռնարկել պաշտամունքային շէնքերի կառուցումը: Պատմական տուեալների համաձայն մինչեւ Կոստանդին կայսեր՝ քրիստոնեությունը հեթանոսութեան հաւատար կրօն հռչակելը՝ 312 թ., հռոմէական կայսրութեան ամբողջ տարածքին քրիստոնեաները ենթարկւում էին խիստ հալածանքների: Այդպիսի

75. Ա. Եակոբսոն, Հայաստանի եւ Բիւզանդիայի Վաղ Միջնադարեան ճարտարապետութեան Աւանդութիւնները, էջ 41:

76. Նոյնը, էջ 42:

խիստ հալածանքների միջոցառում արդեօ՞ք կարող էր Սիրիայում կազմաւորուած լինել այնպիսի եկեղեցական ճարտարապետութիւն, որ զրական մշակոյթի եւ կրօնական նոր, տառանդուող գաղափարի հետ միասին կարողանար թափանցել Հայաստան: Ինչպէս թորածանհանն է նշում, դժուար թէ Սիրիայում նախքան Գ. զարբ կառուցուած լինէին այնպիսի մեծ եկեղեցիներ, որոնք իրենց յատկազմերով եւ մանրամասներով այն աստիճանի կատարելագործուած լինէին, որ կարողանային ազդել դեռ նոր կազմաւորուող հայկական եկեղեցիների յորինուածքի վրայ(77): Դեռ աւելին՝ զիտնականների կողմից սրպէս հայկական եկեղեցիների սկզբնաղբիւր զիտուած սիրիական ամենափայլ շրջանի յուշարձանները պատկանում են հիմնականում Ե-Զ. դարերին:

Գիտնականների՝ մէջրերուած կարծիքները ցոյց են տալիս որ Հայաստանի եւ Սիրիայի վաղ միջնադարեան ճարտարապետութեան առնչութիւնները բոլորի կողմից ընդունուած մի իրողութիւն է: Բայց այդ առնչութիւնները, աւելի ճիշդ, սիրիականի ազդեցութիւնը հայկականի վրայ ամէն մի զիտնականի մօտ հանդէս է գալիս տարբեր չափանիշներով եւ խորութեամբ: Ն. Մատի, Յ. Օրբելու, Ն. Բրունովի, Ն. Տօկարսկու եւ Ա. Եակոբսոնի կարծիքները համարեայ թելադրում են այն միտքը, որ հայկական վաղ քրիստոնէական շէնքերը կարելի է ծագումով սիրիական համարել:

Ճիշդ է, վերեւում նշուած բոլոր զիտնականների մօտ էլ արտայայտուած է այն միտքը, որ հայկական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութեան վրայ երեւում են տեղի ժողովրդի սովորութիւններից, աւանդոյթներից ժառանգած ճարտարապետագեղարուեստական դժեր, բայց դա նրանց մօտ երկրորդական տեղ է զբաւում եւ տուում է միայն հարեւանցիօրէն: Օրինակ՝ Ն. Մատր ընդունում է, որ բաղիլիկը ծանօթ է եղել Հայաստանում նախքան քրիստոնէութիւնը, բայց միեւնոյն ժամանակ Երբերուքի բաղիլիկը տեղաւորելով ծառի գագաթին՝ նրա արժանները փնտռում է միայն ու միայն հիւսիսային Սիրիայում(78): Ժամանակակից զիտնական Ա. Սահինեանը այսպէս է ընտրողում Մատր տեսակէտը հայկական եւ սիրիական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետական առնչութիւնների վերաբերեալ. «Գրեթէ կէս դար, իրրեւ անհերքելի ճշմարտութիւն, իշխում է Ն. Մատր՝ այդ կառուցուածքները սիրիական համարելու սխալ տեսակէտը»(79):

77. Թ. Թորամանեան, Տեկորի Տաճարը, էջ 73:

78. Ն. Մատ, Երբերուքի Բաղիլիկան, էջ 29:

79. Ա. Սահինեան, Քասաղի Բաղիլիկայի ճարտարապետութիւնը, էջ 13:

Թ. Թորամանեանի եւ Ա. Սահինեանի այս հարցի շուրջ կարծիքները ունեն որոշ ընդհանրութիւններ: Նրանք հայկական հնագոյն բաղիլիկ եկեղեցիների սկզբնաղբիւրը տեսնում են նախաքրիստոնէական (հեթանոսական) մեհեանների ձեւերի մէջ, առանց ժխտելու սիրիական ճարտարապետութեան ազդեցութիւնը Ե-Ձ. դարերում՝ հայկական բաղիլիկների պարզ ձեւերից աւելի բարդի անցման շրջանում, այդ շրջանի ազդեցութիւնները գտնում են հետագայ յաւելուածքներում (աւանդատներ, ծածկուած սիւնասրահներ, չքաժուտքեր եւ պատուհանների շուրջկախներ, հաւասարաթեւ խաչեր եւ այլն):

Նրանց կարծիքների միջեւ եղած տարբերութիւնն այն է, որ Թորամանեանը, ընդունելով հանդերձ հայկական հեթանոսական մեհեանների ազդեցութիւնը ամենափայլ եկեղեցիների վրայ, միեւնոյն ժամանակ խօսում է նրանց վրայ յունա-հռոմէական մեհեանների թողած մեծ ազդեցութեան մասին:

Մինչդեռ Սահինեանը, խորանալով ժողովրդի ճարտարապետա-պեղարուեստական եւ պատմական սեփական աւանդոյթների սահմաններում, հայկական հեթանոսական մեհեանների սկզբնաղբիւրները գտնում է հայկական հողի վրայ զարգացած բնիկ ուրարտական արուեստի մէջ(80):

Իր կարծիքներով առանձնանում է Ստ. Մնացականեանը՝ հիմնադրելով Ձուարթնոցի տաճարի տեղական, հայկական արուեստի օրինաչափ զարգացման արդատիք լինելը: Ելնելով պատմական տրուեալներից՝ միեւնոյն ժամանակ նա նշում է, որ բացառուած չէ նոյնիսկ, որ հայերը Ե-Ձ. դարերում որոշ չափով իրենց ներդրումն են ունեցել սիրիական ճարտարապետութեան մէջ:

Հայաստանի վաղ քրիստոնէական եկեղեցիների սկզբնական ձեւերում հանդէս եկող հետագայ յաւելուածքները (սիւնասրահներ, աւանդատներ, աշտարակներ եւ այլն) սիրիական ազդեցութիւն համարելու տեսակէտից նոյնպէս ընդհանրութիւն է կազմում մեր նշած գիտնականների կարծիքներում: Միայն Թորամանեանն է, որ մի փոքր շեղուելով ընդհանուրից՝ ծածկուած սիւնասրահները համարում է յունա-հռոմէական ոճի սեփականութիւն, բացարձակապէս մերժելով նրանց հայկական ստեղծագործութիւն լինելը(81): Գիտնականների մեծ մասը յաւելուածքները համարում են Ե-Ձ. դարերի գործ:

80. Նոյնը, էջ 239:

81. Թ. Թորամանեան, Տեկոյրի Տաճարը, էջ 56:

Թորամանեանը աւանդատների(82) եւ սիւնաւորահների(83) հետադայ աւերացումը հայկական եկեղեցիների սկզբնական ձեւերի վրայ վերադրում է նորաստեղծ քրիստոնէական կրօնի ծիսական ուրու պահանջներին: Թէ երբ է սկսուել առաջին անգամ նրանց կիրառումը, նա չի խմանում, բայց նշում է, որ «325-ի Նիկիոսիոյ ժողովին կանոններուն մէջ որոշ յօդուածներ կան այդ մասին»(84):

Թորամանեանը գտնում է, որ երբայական տաճարի հեթանոսական դաւթի միտքն է արտայայտուել հայկական սիւնաւորահներում, որտեղ նրանք եղել են հեթանոսների կամ ապաշխարհօղների գաւիթ(85): Եթէ ընդունենք, որ նրանք ծառայել են հեթանոսներին եւ ապաշխարհօղներին, պարզ է, որ արդէն Զ. դարից սկսած նրանք պէտք է սկսէին վերանալ՝ նկատի ունենալով, որ քրիստոնէութիւնը իշխում էր այդ երկրներում ու հեթանոսներ համարեայ չկային:

Հայաստանի վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութեան՝ Սիրիայից ազդուած լինելու իրենց տեսակէտը ամրապնդելու համար որոշ գիտնականներ ենթադրում են, որ վաղ միջնադարում Սիրիայից Հայաստան են եկել շինարար վարպետներից կազմուած խմբակներ, որոնք տեղի վարպետների հետ միասին աշխատել են տեղական կառույցների վրայ: Այնպէս են ենթադրում Տոկարսկին եւ Եակոբսոնը: Իսկ, ընդհակառակն, Ստ. Մնացականեանի կողմից մէջբերուած յիշատակութիւններն ասում են այն, որ հայ շինարար վարպետները նախաքրիստոնէական ժամանակաշրջանից մինչեւ Ե-Զ. դարերը եղել են Սիրիայում եւ իրենց ներգրումն են ունեցել սիրիական ճարտարապետութեան մէջ: Տոկարսկու եւ Եակոբսոնի մօտ իրենց տեսակէտը հիմնաւորող յիշատակութիւններ մենք չենք նկատել: Նման ենթադրութիւններ անելիս փաստարկները դառնում են անհրաժեշտ:

Երկու երկրներում էլ շինարարութեան մէջ օգտադործուող հիմնական շինանիւթը եղել է քարը: Բայց նա տարբեր դերեր է կատարել Սիրիայի եւ Հայաստանի կառույցներում:

Վերոյիշեալ գիտնականների կարծիքների մէջ կարելի է նշլմարել մի ընդհանրութիւն եւս: Սիրիական վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութեան ազդեցութիւնը հայկականի վրայ ցոյց տալու համար հայկական յուշարձաններից առաջին հերթին եւ մշտա-

82. Նոյնը, էջ 52:

83. Նոյնը, էջ 73:

84. Նոյնը, էջ 84:

85. Նոյնը:

պէս յիշում է Երեւոյի տաճարը, որը համեմատում է Ռուսի-
 չայի, Թուրմանինի, Կալբ-Լոզէի, էլ Բարայի եւ եռանաւ ալլ բա-
 ղիլիկների, ինչպէս նաեւ հիւսիսային Սիրիայի մօտ, Փոքր Ասիայի
 հարաւային մասում գտնուող Բինբիլ Բիլիսէում եւ Լիկաոնիայում
 գտնուող եկեղեցիների հետ: Այդ համեմատութիւններում գլխաւոր
 արեւմտեան ճակատի անկիւններում բարձրացող աշտարակները կա-
 տարում են առաջին ջութակի դերը: Երեւոյքում հանդէս եկող աշ-
 տարակները նոյնպէս հայկական վաղ քրիստոնէական եկեղեցիների
 վրայ կատարած հետազայ (մինչեւ 2-րդ) յաւելումներին մասն
 են կազմում: Սիւնասարահները եւ աւանդատների առաջացման մա-
 սին ենթադրութիւններ արուեցին: Երեւոյի աշտարակների՝ սիրիա-
 կանից ազդուած լինել կամ չլինելու մասին առայժմ կարծիք յայտ-
 նել դժուար է, նկատի ունենալով, որ հայկական վաղ քրիստոնէա-
 կան ճարտարապետութեան մէջ դեռեւս դրանք մնում են որպէս ե-
 դակի դէպք: Այդ խոկ պատճառով կարելի է ընդունել, որ դրանք
 սիրիական կամ փոքր-ասիական ազդեցութիւններից են առաջացել:
 Այդ դէպքում հարց է ծագում, գլխաւոր ճակատում հանդէս եկող
 աղբյւրն մեծ եւ հնչեղ աշտարակները եթէ անհրաժեշտութիւն էին
 այդ ժամանակի պաշտամունքային կամ ճարտարապետա-գեղարուես-
 տական պահանջները բաւարարելու համար, ապա ինչու չեն ար-
 տայայտուել կամ իրազործուել Երեւոյքին ժամանակակից միւս յու-
 չարձաններում:

Ի մի բերելով յիշեալ գիտնականների կարծիքներն ու դրանց
 քննարկումները՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանի եւ Սիրիայի Դ-է-
 դարերի վաղ քրիստոնէական ճարտարապետութեան առնչութիւննե-
 րի հարցում ճշգրիտ եզրակացութիւնների յանդելու համար բաւա-
 կան չեն գրականութիւնից քաղուած տեղեկութիւններն ու յուշար-
 ձանների մասին արուած նկարագրութիւնները: Բաւարար չեն նոյն-
 պէս առանձին վերցրած երկրներից միայն մէկի ճարտարապետական
 յուշարձաններին ծանօթանալը:

Անհրաժեշտ է տեղում ուսումնասիրել եւ Սիրիայի, եւ Հա-
 յաստանի բոլոր այն յուշարձանները, որոնք համեմատում են իրար
 հետ, ճշգրէ դրանց առաջացման ազդիւրները եւ զարգացման ընթաց-
 քը, բաղդատել միմեանց հետ հետազոտութիւնների արդիւնքների
 օժանդակութեամբ, որից յետոյ յանդէլ հնարաւոր ճիշդ եզրակա-
 ցութիւնների:

**ARMENIAN AND RUSSIAN AUTHORITIES ON THE
QUESTION OF THE CORRELATION OF ARMENIAN
AND SYRIAN ARCHITECTURE OF 4-7TH CENTURIES**

SHAHE DER-KEVORKIAN

(Summary)

Starting from the early 19th century European historians of architecture and archeologists turned their attention to the question of mutual influence of Armenian architecture. A good number of theories were put forward concerning the origin, development and the problem of influence of Armenian architecture. One of those theories was that while christianity penetrated into Armenia through Syria, it brought with it architectural laws and forms, which influenced the construction of the early Armenian churches.

J. Strzygowski, N. Mar, T. Toramanian, N. Togarsky, A. Yacopson, A. Sahinian, S. Menatzaguanian, H. Krapar, A. Khat-chaterian and others have spoken fully about the correlation of Armenian and Syrian architecture. However, the opinions of the above mentioned authorities on the subject do not always reconcile, and sometimes they even contradict each other.

Taking into consideration all the presented hypotheses on the subject, it becomes necessary to say that only after an on the spot study of all those Syrian and Armenian christian architectural monuments of the 4-7th centuries (compared only in literature), it will be possible to reach a definite conclusion on the matter.